

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

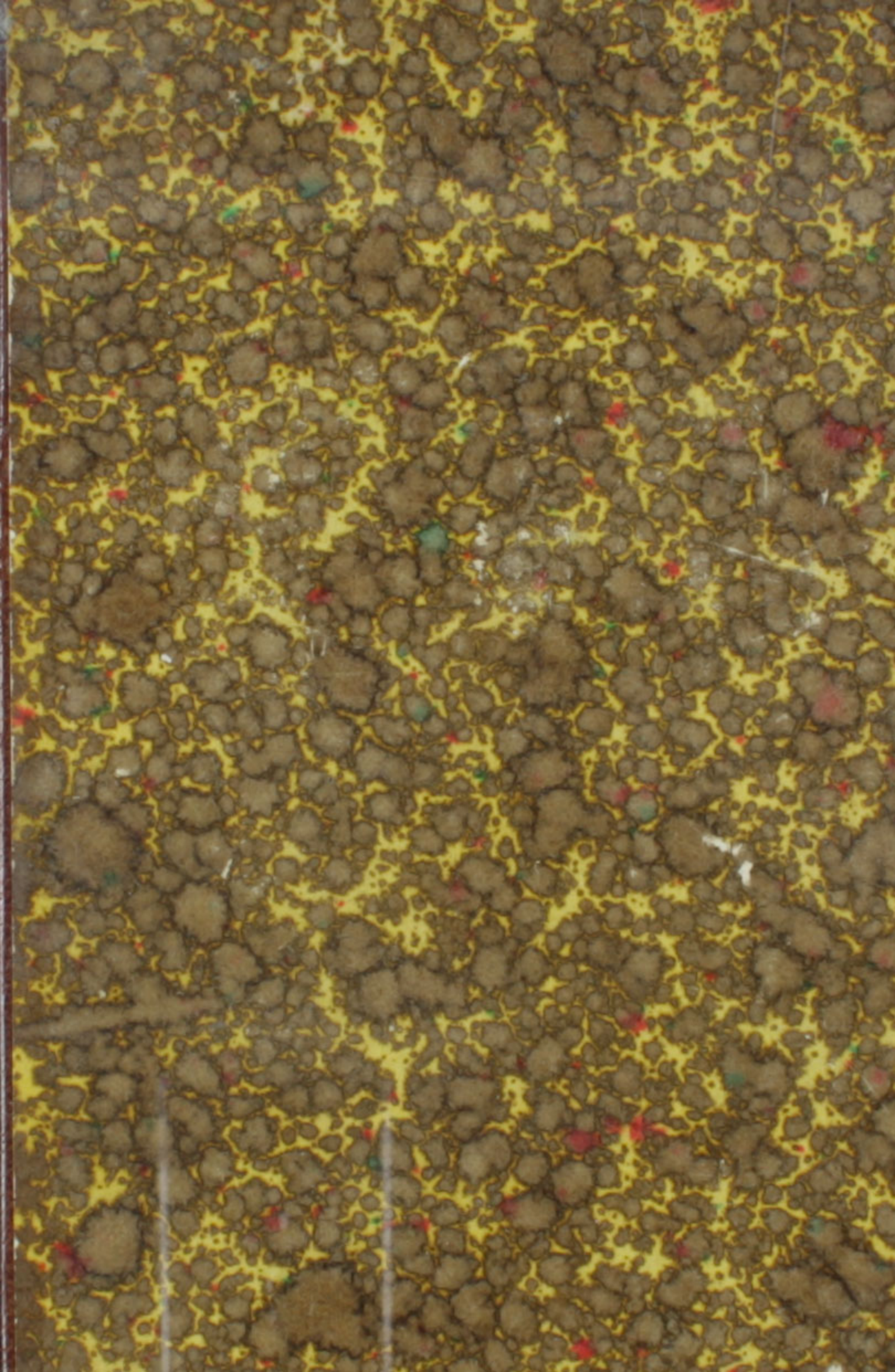
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

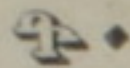
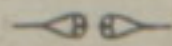

05 SEP 2011

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆԱՅԻՐ

Ի ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅՔ

Ի ՊՈՒԳՈՎԵՆԱՅ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1891.

18 AUG 2006

9(47.925)

7-16

Դ Ե Մ Ե Տ Դ Ի Ո Ս Տ Ա Ն Ի

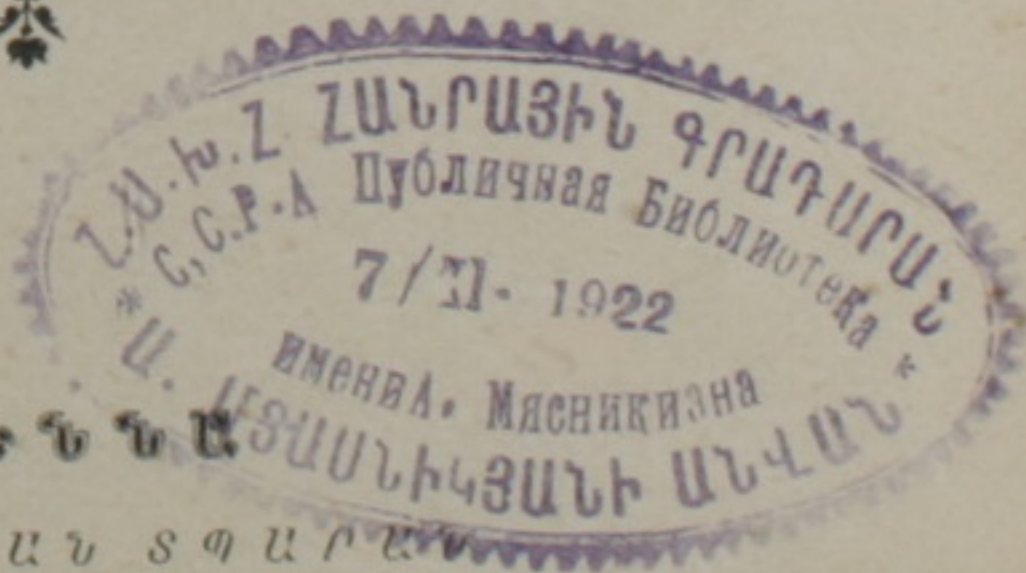
Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ե Ա Ն Ն Ա Յ Ք

Ի Պ Ո Ի Բ Ո Վ Ի Ն Ա

Թ Ր Գ Մ Ն

Հ. Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Ս Վ. Գ Ա Լ Է Մ Բ Ե Ա Ր Ե Ա Ն

Մ Խ Ի Թ. Ո Ի Խ Տ Է Ն

Վ Ի Ե Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ե

1891.

1004
16791

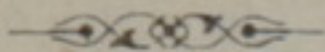
63876 - 14.2.

Ա Ձ Դ

Մատենանս՝ թարգմանութեամբ հայ հասարակութեան ներկայացընելով՝ չենք ուզած քնաւ քովանդակութեանն լիովին հաւանութիւն ընծայել: Մասնական եւ կարեւոր գործ մը երեւցած է մեզ երկասիրութիւնս, որ իւր նոր եւ քաղմակողմանի տեղեկութիւններովը՝ Պուքովինայի հայ գաղթականութեան պատմութեան ամբողջական ստուերագիծը կը պարզէ ընթերցողին առջեւ: Հեղինակն չմիացեալ յունադաւան եկեղեցական ըլլալով՝ քնական է որ տեղ տեղ համեմատ չի խօսիր ազգին մերթ մէկ եւ մերթ միւս մասին կրօնական զգացմանց:

Մեր գործն էր ներկայացընել երկասիրութիւնս ամբողջ ինչպէս որ է, քանի մը տեղ միայն ծանօթութիւններ աւելցընելով:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

¹ Dan D., Die orientalischen Armenier in der Bukowina. Czernowitz 1890. [Verbessertes Separat-
abdruck aus der „Czernowitzer Zeitung“ 1890. N. N. 81,
86, 95, 101, 104, 116, 122, 129, 137, 141, 145, 147.]

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Պուքովինայի հետաքրքրական ազգայնութեանց մէջ ստուգիւ ամենակարեւոր դիրքն ունին Արեւելեան Հայք:

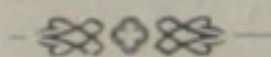
Գործոյս մէջ ջանացի նոյն ազգին եւ անոր եկեղեցւոյն վերաբերեալ ամէն պատմական նիւթերն հաւաքել, — որ ոչինչ նուազ դժուարութիւն ունէր, վասն զի մինչեւ ցայսօր ոչ ոք ի մասնաւորի այս ազգին պատմութիւնն հետազօտած է. — նոյնպէս ջանացի այս ազգին պատմութեան եւ կրօնին վերաբերեալ սխալ կարծիքներն ուղղել, եկեղեցական եւ աշխարհական անձանօթ կարգ ու սովորութիւններն ամէնուն ծանօթացընել, եւ շատ քան մոռացութեան ձեռքէն ազատել եւ ապագայ սերնդեան աւանդել:

Կը խոստովանիմ, որ գործոյս մէջ շատ քաներու վրայ մանրամասն եւ ճշդագոյնս պէտք էր գրել, սակայն կրնամ յար-

գոյ ընթերցողին ներողամտութիւնը լարն-
դրել, մանաւանդ որ իծի համար եթէ ամե-
նեւին անկարելի չէր մանրամասն ուսում-
նասիրել՝ գէթ շատ դժուարութիւններով
եւ արգելքներով կապուած էր՝ սլաշտօնա-
տեղոյս մայրաքաղաքէն եւ ասոր մատե-
նադարաններէն շատ հեռու ըլլալուն հա-
մար :

Եռագիւնեց, Յոռնիս, 1890:

ԴԵՄԵՏՐԻՈՍ ՏԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԳԻ ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ուայկական պետութիւնք Հնագոյն ժամանակներէ վեր ներքին Ասիայէն եւ Ափրիկէէն եկող ազգայնութեանց ասպարէզ էին: Մղուլք, Եգիպտացիք, Պարսիկք, Տաճիկք եւ Թաթարք արշաւեցին այս երկիրներն, աւար առին, աւերեցին եւ նաեւ ատեն ատեն տիրապետեցին:

Այս անմարդավայել անգթութիւններէ զերծանելու նպատակաւ, այլեւայլ ժամանակներ Հայոցմէ շատերն իրենց Հայրենիքէն մեկնեցան, իրենց ինչքն ու ստացուածքն անյագ տիրապետողներու թող տալով, ուրախութեամբ՝ որ լոկ իրենց կեանքն ազատել կարող եղան, աշխարհիս ամէն կողմը ցրուեցան, եւ երբ նաեւ Հայոց մայրաքաղաքն Անի 1313ին երկրաշարժէ կործանեցաւ, եւ յետոյ 1378ին Եգիպտացւոց ձեռքն ինկաւ, թէեւ Հայք քաջութեամբ եւ երկայն ատեն ընդդիմացան, եւ երբ վերջին Հայ թագաւորն Վելոն Զ Գաղղիա փախած էր իւր թշնամեաց դէմ օգնութիւն փնտռելու համար, այն ատեն Հայոցմէ հազարաւորներ փախան եւ

եկան Անատոլու, Եգիպտոս, Հնդկաստան, Ա. Պո-
լիս, Սեւ ծովու ափունքն, եւ ի մասնաւորի Խրիմ,
Ռուսաստան, Ահհաստան, Աալիցիա, Աիթուանիա,
Թրակիա, Մէօսիա, Մոլտավիա եւ Աալաքիա
հաստատուեցան:

Այսօրս Հայք աշխարհիս ամենէն աւելի
սիրեալ ժողովուրդն են, վասն զի այլեւայլ եր-
կիրներ եւ վաճառաքաղաքներու՝ մէջ գլխաւորա-
բար վաճառական Հայերու կը հանդիպինք, ինչ-
պէս ի Պոմպէյ, Մատրաս, Աալկաթա, Պարմա,
Սիամ, Սինկափոր, Ճաւա, Սումատրա, Պոննէոյ,
Քանդոն, Պոխարա, Քոքանդ, Խիււա, Քաշէմիր,
Ահհոր, Աֆղանիստան, Զուղա, Պարսկաստան,
Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Հապէշիստան Ասորիք,
Տաճկաստան, Ռուսաստան, Իտալիա, Հունգարիա,
Աալիցիա, Ռումանիա եւ Պուքովինա՝ ուր Հայք
ամենահին բնակիչներէն են:

1 Նաեւ Ամսդերտամ յառաջագոյն շատ ծաղ-
կեալ հայ գաղթականութիւն մը կար, որ գոհարավա-
ճառութեան եւ սեպհական գործարանաց մէջ ակնա-
գործութեան կը պարապէր. հոս նաեւ սեպհական ա-
նուանի տպարան մ'ունէին Հայք եւ շատ եկեղեցիներ,
որոնցմէ մին մինչեւ ցայսօր կը կենայ ամսյացեալ:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

Պատմութիւնն Պոռքովիկայի արեւելեան Հայոց:

Հայք շատ կանուխ ժամանակաւ հաստատուած են այսօրեան Աւստրիական կայսրութեան երկիրներն, եւ ի մասնաւորի ի Ղեհաստան:

Յամին 1062 Ռուսիոյ Իզասլաւ (Izaslaw) իշխանին հրաւիրանօքն՝ 20.000 Հայք Անի քաղաքէն եկան ի Ռուսիա՝ կռուելու ընդդէմ Բոլովրիացւոց (Polowzer, որ են՝ Rumanen = Rumanen), եւ ետ չդարձան ի Հայս, այլ հաստատուեցան ի Քիէվ եւ յետոյ Բոտոլսքի-Վամենիցի մէջ¹, եւ ասկէ սիւնեցան գրեթէ բովանդակ այն երկրին վրայ:

Յամին 1280 Ղեւոն Տանիլովիչ իշխանն կոչեց Հայերն, որ գան եւ իւր 1270ին հիմնարկած Ղեմսէրկ քաղաքը բնակին*։ Հայք այս տեղ սեպհական վարչութեան² (magistrat) մը տակ էին, եւ այնչափ շատ՝ որ Գասիմիր Գ. Մեծն († 5 Նոյ. 1370³) յամին 1367 իրենց եր-

* Արդէն ասկէ յստաջ Հայք ըստ մասին կը բնակէին Ղեմսէրկի մէջ ըստ Ստեփ. Ռոչքայ (Ժամանակագրութիւն, ամ 1277,) որ կ'ըսէ. "Յայսմ ամի Հայք բնակէին ի Ղեօպօլիս, եւ էր վանքն անդէն Սր. Աննայի. զի գտանի ի նմին Եկեղեցւոջ գերեզմանաքար գրեալ Թվ. 212, որ է Բրիստոսի 1277:,, Ժ. Թ.

կրորդ եպիսկոպոսին՝ Գրիգոր Մեծին՝ իշխանութիւն շնորհեց որ իւր աթոռն Ղեմսէրկ փոխադրէ⁴։ Յետոյ 1379ին Հայք հոս նաեւ մեծամեծ արտօնութիւններ ընդունեցան⁵։

Ի Ղեմսէրկ եւ առ հասարակ ի Ղեհաստան Հայք 1500էն սկսեալ թաթարերէն կը խօսէին. այս լեզուն յետոյ նաեւ Վալիցիոյ ատեանները մտաւ, եւ նոյն իսկ Ղեմսէրկի վճռոց մատեանն (Decretalenbuch) առ սէր Հայոց՝ 1630էն մինչեւ 1641 թաթար լեզուաւ կը գրուէր⁶։

Նաեւ ի Հունգարիա շատ կանուխ ժամանակաւ հաստատուեցան Հայք, վասն զի հունգարացի ժամանակագիրն կ'ըսէ. «Բաց ասկէ Հունգարիա եկան թէ՛ Աէյղա Բքսին (972—995) թէ՛ Ստեփանոս Սուրբ թագաւորին (997—1038) ժամանակ, եւ թէ՛ այլ թագաւորաց ատեններն Պոհեմիացիք, (Գնչու) Պոլոնիացիք, Յոյնք, Սպանիացիք, Իսմայէլացիք, Պէսք, Հայք եւ այլն, որոնք երկայն ժամանակ պետութեան մէջ բնակելով, — թէեւ իրենց ծագումը չէր գիտցուեր, — այլեւայլ ամուսնութեամբք խառնեցան Հունգարացոց հետ եւ աղնուականութիւն ու սերունդ ունեցան⁷։» (Այլեւայլ աղգաց ի Հունգարիա մուտն, Մասն Ա. Գլ. 12։)

Ի Հունգարիա արդէն 1243ին արտօնութիւններ ընդունեցան Հայք, զորոնք Պէլա Գ նորոգեց, նաեւ Ղատիսլաւ Գ թագաւորին 1281ին տուած մէկ վաւերագրոյն մէջ կը յիշուի «երկիր Հայոց» եւ «մենաստան» մը⁸։

Նաեւ ի Սիպէնպիւրկէն (ի Թրանսիլվանիա) Հայք կանուխ ժամանակներ հաստատուած են. վասն զի 1355ին կը յիշուի «Եպիսկոպոս Հայոց Գուլմախի»^{*} (de Tulmacy)⁹:

Հայք գէպ ի Մոլտաւիա եւ Վալաքիա դիմեցին միեւնոյն ժամանակ՝ երբ Բոտոլչքի-Վամենից գացին, ուստի ԺԱ գարուն գաղթեցին, այս է 1046ին, երբ Մոնումարոս Յունաց կայսրն Հայաստան արշաւեց, եւ 1064ին՝ երբ Պարսիկք Անի մայրաքաղաքին տիրեցին¹⁰:

Յետոյ գաղթականութիւններ եկան 1342ին¹¹, երբ Պարսիկք Անի մայրաքաղաքը վերստին առին¹², եւ 1418¹³, 1475¹⁴ եւ 1606¹⁵ տարիներուն մէջ:

Հարաւային Մոլտաւիա բնակող Հայերն Ա. Պոլսէն եկան, եւ տաճկերէն կը խօսէին. իսկ վերին Մոլտաւիոյ Հայերն ուղղակի հայրենիքէն եկան, եւ հայերէն կը խօսէին¹⁶:

Մոլտաւիոյ հիւսիսակողմանքն բնակող Հայոց գալուստն Սուչաւայի Հայոց հաստատուն աւանդութեամբն ալ կը հաստատուի, որուն համեմատ՝ Հայոցմէ շատերն 1313ին իրենց մայրաքաղաքին երկրաշարժէ կործանելովն՝ գաղթած եկած են Սուչաւա¹⁷: Նաեւ Թրանսիլվանիոյ Հայք կ'աւանդեն՝ թէ Անի քաղաքէն գաղթած են¹⁸:

Ռումանացւոց ամենանշանաւոր հնագէտներէն մին՝ Աշտէու¹⁹, կը հաստատէ՝ որ նոյն իսկ Վալաքիոյ Արճէշ քաղաքն եւ հոյակապ եկեղե-

* Այս եպիսկոպոսին կնիքն այժմ գտնուած է ի հունգարիա, որուն վրայ կը խօսինք ուրիշ անգամ: Ժ. Թ.

ցին Հայք Տիմնարկած եւ շինած ըլլան, եւ իւր կարծիքն՝ որ ծանօթ ռումանիացի պատմագէտ Քսէնոբոլէն բաւական զօրաւոր կերպով հերքուած է²⁰, կը հիմնէ Արճէշ²¹ անուան վրայ, եւ կ'ըսէ՝ թէ Հայք Վանայ ծովուն մէջ իրենց ունեցած համանուն քաղաքին յիշատակին համար՝ օտար երկրի մը մէջ իրենցմէ շինուած այս քաղաքն ալ նոյնպէս կոչեցին:

Նաեւ Ղեմպէրկէն բաղմաթիւ հայ վաճառականներ եկան մերձաւոր Մոլտաւիա, եւ ի մասնաւորի՝ այն ժամանակի մայրաքաղաքին՝ Սուչաւայի մէջ հաստատուեցան, ուր եռանդեամբ միջնավաճառութեան կը պարապէին²²:

Մոլտաւիոյ իշխանն Պետրոս Մուշաղ²³ (1375—1391), որ Ղեհաց բարեկամ էր եւ անոնց Վլատիսլաւ թագաւորին հետ խնամացած, 1384ին Մոլտաւիոյ եւ Սուչաւայի վաճառական Հայերն ի հաւատոյս Ղեմպէրկի արեւելեան հայ եպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկեց²⁴:

Այս կարգադրութեան համեմատ կը գտնենք՝ որ Աւետիք անուամբ եպիսկոպոս մը Բոտոլսքի-Կամենիցի եւ Մոլտաւիոյ Հայոց կ'առաջնորդէր* 1415—1445²⁵:

* Ստեփ. Ռոշքա (Ժմսկար. 1398) կ'աւանդէ հետեւեալն. «Տէր Յոհաննէս Առաջին Արքեպիսկոպոսն Ափսոսի Հայոց (քանզի յառաջ քան զայլ ոք Արքեպիսկոպոս ոչ ուրեք կ'արացար գտանել): Սա ոչ միայն Ափսոսոց, այլ եւ Պոլոտամնաց երկրի Հայոց Առաջնորդ էր, որպէս յայտ է ի մագաղաթեայ կոնդակէն կառուցման եկեղեցոյն Սք. Նիկողայոսի, որ ի Կամենից, յորում այսպէս գրի: Տամ զգիրս զայս նահանգիս Առաջ-

Հայոց կանխագոյն ժամանակաւ Մոլտաւիա
 հաստատուած ըլլալուն ուրիշ ցուցում մըն են
 իրենց շատ հին եկեղեցիքն ի Պոթուշան՝ յամին
 1350, եւ յԵաշ՝ յամին 1395²⁶: Պոթուշանի
 եկեղեցին արձանագրութիւն մը չունի, բայց
 Եաշի եկեղեցին ունի արձանագրութիւն յամին
 ՊԽԳ այն է՝ 1395: Այս արձանագրութիւնն
 է. «Շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմ-
 նարկեցաւ Եաշու Սուրբ Աստուածածնայ եկե-
 ղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոյին եւ Սիս-

նորդացն, եւ այժմ է Տէր Յօհաննէս Արքեպիսկոպոս
 Ընուզաց եւ Օլախաց աշխարհի, հոգեւոր առաջնորդ
 նահանգիս եւ մեզ: Եւ գրեցաւ ի թվին Հայոց ՊԽԵ
 Մարդի ԻԵ: Զսա յիշէ եւ Աւետիք Արքեպիսկոպոսն, ի
 վայր յամի 1446. ի կոնդակ:»,

Այս Աւետիքի մասին կը գրէ Ռոշքա (1445).
 «Տէր Աւետիք երրորդ Արքեպիսկոպոսն մեր Լէօպօլսի,
 զոր Կամէնիցացիք թղթովք իւրեանց եւ Եպիսկոպոսին
 Լեհաց, նսեւ Պարոն Ստեփանին. որ էր Գուքս Ռու-
 զաց ի տոհմէն Գօրիօվիչաց, առաքեցին յԷջմիածին առ
 Գրիգոր կաթողիկոսն առ ի հաստատել Առաջնորդ: Զոր
 կաթողիկոսն հաստատեալ եւ զՍէչովու թեմն նմա
 ստորադրեալ, պատասխանէ, զկնի ոմանց քանից, գրե-
 լով: Եկն Տէր Աւետիք եպիսկոպոս սիրելի որդիդ մեր
 առ մեզ, եւ եքեր զօեր Վկայական թուղթն, եւ զհոռոմ
 եպիսկոպոսին նշանն, եւ զՊարոն Ստեփանին: Եւ մեր
 զՏէր Աւետիքդ, որ ձեզ Եպիսկոպոս էր քնական, այլ
 կրկին, եւ վերստին հաստատեցար, եւ զՍէչով քաղաքն
 իւր գեղանովն շնորհեցար իւրն սեպական թեմ եւ վի-
 ճակ: Թվ. ՊՂԳ. Օգոստ. ԺԵ: Աստուտ յայտ է թէ
 Արքեպիսկոպոսունքն մեր Լէօպօլսի, իրաւաբար՝ մակա-
 գրին Եպիսկոպոսունք Պուղտանաց Հայոց. եւ ոչ միայն
 այս Աւետիքն, այլ եւ նախորդքն նորա Յօհաննէս եւ
 Գրիգոր այսպէս անուանէին զինքեանս: Թղ. Կամեն.
 դիւան.:»,

Ժ. Թ.

եանցի Տէր Յակոբին . Զուղայեցի Մահտեսի Մարգարին եւ Մահտեսի Գրիգորին . Թուին Հայոց ՊՃԽԳ²⁷ : Այս արձանագրութիւնը կը գտնուի վիմի մը վրայ, որ եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ պատէն վար առնուած է* եւ եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի²⁸ :

Եթէ հայ թուականն քրիստոնէականին հետ համեմատենք, կը տեսնենք որ ասոնք լիութի կը միաբանին իրարու . վասն զի՝ ինչպէս յայտնի է, Հայք Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի ժամանակ՝ յամին 551 ի Գուին²⁹ գումարեալ ժողովէն կը սկսին իրենց թուականն, այն է՝ 11 Յուլ. 552. ուրեմն 844ին վրայ յաւելուք 551, եւ կ'ունենանք Եաշի հայ եկեղեցւոյն հիմնարկութեան տարին՝ 1395 :

Թէ արդեամբք 1395ին շինուած է այս եկեղեցին՝ կը հաստատուի անտարակուսելի եղանակաւ նաեւ 800ին (1351) ի կաֆա գրուած Աւետարանի մը մէջ՝ 900ին (1451) գրուած յիշատակարանէ մը, ուր յայտնապէս կ'ըսուի որ նոյն Աւետարանն Եաշի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն նուիրուած է³⁰ :

* Արձանագրութեանս հայերէն բնագիրն մեզի շնորհեց Պր. Սողոմոն Դրանխտլեանց : Այս բնագրին մէջ կայ նաեւ հետեւեալ յաւելուածն . “Եւ այժմ՝ վերանորոգեցաւ ի ձեռն քարեպաշտօն իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց աշխատանօք եւ ծախիւքն : Ի թուականին Փրկչին 1803ին :”, Այս վէմն թէեւ եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ վար առնուած էր, ինչպէս կը յիշէ հեղինակն, սակայն այժմ՝ վերստին նոյն տեղն հաստատուած է :

Ուրեմն Պոթուշանի եւ Եաշի հայ եկեղեցեաց հնութիւնն եւ Սուչավայի Հայոց աւանդութիւնն կը ցուցնեն, որ Հայք, կարելի է անհատօրէն, շատ կանուխ ժամանակաւ Մոլտաւիա գաղթած են, ուր հետզհետէ երկրին բոլոր առուտուրն, եւ նոյն իսկ դրացի երկիրներու եւ Արեւելից առուտուրն իրենց ձեռքն անցուցին:

Սակայն այնպէս կ'երեւայ՝ որ Մոլտաւիոյ Ստեփան Ե Փոքր (1517—1527) իշխանին 7034 (1526) Սեպտ. 20ին տուած ռոմաներէն վաւերագիրն Հայոց այնչափ կանուխ ժամանակաւ գաղթած ըլլալուն հակառակ ելլէ, վասն զի նոյն վաւերագրոյն մէջ կը կարդանք. « Հայք իմ պետութեանս նախահաւէն՝ Աղեքսանդր Բարի Այվոտէն (1402—1433) ընդունուեցան, երբ անոնք — — — մեր մոլտաւական երկիրները գաղթեցին Հ — — — Ե — — — Երկէս երկէսէրէն իրենց հարց հաւատքին համար հալածուելով³¹: »

Այս յիշատակութիւնն չի կրնար ուղիղ ըլլալ, վասն զի պատմութեան ուրիշ ամէն աղբիւրներն կը հաստատեն, թէ այն ժամանակ գաղթող Հայերն իրենց թագաւորութեան անկմանէն ետեւ եւ Հայաստան տիրող կրօնական խռովութեանց պատճառաւ « ուղղակի » անկէ եկան, եւ ոչ թէ հունգարական երկիրներէ Մոլտաւիա անցան³²: Աւերոյիշեալ վաւերագրոյն վերջին խօսքն՝ թէ « երբ անոնք (Հայք) — — — մեր մոլտաւական երկիրները գաղթեցին ... » կրնայ միայն այնպէս մեկնուիլ, որ այնու կը յի-

շատակուի « առաջին մեծ գաղթականութիւնն », վասն զի իրօք ալ Հայք 1418ին մեծ բաղմութեամբ, այն է 3000 ընտանիք, Մոլտաւիա գաղթած են³³. ապա թէ ոչ՝ չի կրնար մեկնուիլ՝ թէ ո՞վ շինած է 1350ին Պոթուշանի եւ 1395ին Եաշի հին հայ եկեղեցիները:

Հայոց կանուխ ժամանակաւ ի Մոլտաւիա՝ թէ եւ նուազագոյն թուով գաղթած ըլլալուն կը վկայէ նաեւ այն պարագայն, որ, ինչպէս յիշեցի, Պետրոս Մուշաղ մոլտաւիացի իշխանն՝ Մոլտաւիոյ վաճառական Հայերն, թերեւս անոր համար որ սակաւաթիւ ըլլալով առանձին եպիսկոպոս մ'ունենալ կարելի չէր, արդէն 1384ին ի հոգեւորս Ղեմպէրկի արեւելեան հայ եպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկեց:

Այս ամէն ըսուածներէն կրնայ ստուգութեամբ հետեւցուիլ, որ Մոլտաւիոյ եւ այսօրեան Պուքովինայի Հայերն նոյն երկիրներու ամենահին բնակիչներէն են:

Յամին 1418 Աղեքսանդր Բարի մոլտաւիացի իշխանն ի Մոլտաւիա գաղթող 3000 հայ ընտանիքներն յաջորդ եօթը մոլտաւական քաղաքներն բնակեցուց³⁴. Սուչավա, Չէթաթէա ալպա, ուր արդէն 1421ին Վիլպէրդ տէ Ղանուա զիրենք գտաւ, Վալաց, Վասլույ, Պոթուշան, Տորոհոի եւ Հոթին³⁵:

Այս 3000 հայ ընտանեաց իրենց հայրենիքը թողլով Մոլտաւիա գաղթելուն պատճառն՝ իրենց երկրին մէջ այն ժամանակները տիրող կրօնական խռովութիւնն է: Հռոմայ Քահանա-

յապետք արդէն շատ կանուխ ժամանակներէ վեր կը ջանային զՀայս լատին եկեղեցւոյ դարձրնել, եւ այն՝ ձեռնտուութեամբ հայ թագաւորաց, որոնց օգնութիւն կը խոստանային ընդդէմ թշնամեաց, եւ պարգեւ ու թագաւորական զարդեր կը յղէին. այսպէս՝ Իննովկենտիոս Գ. Քահանայապետն 1189ին Հայոց Ղեւոն Բ թագաւորին թագաւորական զարդեր եւ թագ յղեց, յորդորելով զինքն թղթով մը՝ որ Առաքելական Աթոռոյ հաւատարիմ մնայ միշտ:

Նոյնպէս ջանացին Հռոմայ Քահանայապետք հայ Աթողիկոսներու թագ եւ պարգեւներ զըրկելով՝ զՀայս ի միութիւն ընդ Հռոմայ շահելու³⁶:

Հռոմայ Քահանայապետաց միութեան այս ջանքերն եւ երկրին նշանաւոր խնդիրներուն եւ նոյն իսկ յաջորդութեան կռիւներուն մէջ խառնուիլն, որոնց մէջ սովորաբար հզօրագունին կողմը կը բռնէին, եւ ի փոխարէն լատին եկեղեցւոյ հետ միութիւն կը պահանջէին, մեծ եւ երկրին համար վնասակար խռովութիւններ, արիւնային պատերազմեր եւ մինչեւ արքայասպանութիւն յառաջ բերին, եւ վերջապէս առաջնորդեցին փոքր-հայկական կամ Աիլիկեան թագաւորութեան կործանման յամին 1378³⁷: Եգիպտացի Մամլուքներն այս պետութեան ինքնօրինութեան վերջ տուին, այնպէս որ վերջին հայ թագաւորն Ղեւոն Զ Ղուսինեան ընտանիքէն, Գաղղիա փախաւ իւր թշնամեաց դէմ ի զուր օգնութիւն խնդրելու, ուր եւ 1393 Նոյ. 19ին մեռաւ ի

Փարիզ³⁸, եւ Սէն Տընիի թագաւորական դամբանարանին մէջ թաղուեցաւ³⁹:

Միութեան այսպիսի փորձ մը փորձեց նաեւ Յովհաննէս ԻԲ Քահանայապետն, եւ Հայոց Առաջնորդին Բ Աթողիկոսն եւ Աւշին թագաւորն ի միութիւն յորդորեց: 1316ին յԱտանա գումարեալ ազգային ժողովոյն մէջ երկուքն ալ միութեան կողմն անցան⁴⁰: Երկրին մեծամեծներն թէեւ թագաւորին եւ կաթողիկոսին կողմն ելան, սակայն ժողովուրդն միութեան դէմ կեցաւ: Ասոր ապացոյց էր Գոմինիկեան Հարց ապարդիւն ջանքերն, ի մասնաւորի Յովհաննու Գառնեցւոյ եւ Քարթողիմեայ Աղլոնիացւոյ, որոնք՝ բաց ի Աիլիկիոյ քանի մը գիւղերէն, համակրող չգտան⁴¹:

Նաեւ Նախիջեւան⁴² քաղաքին մէջ Գոմինիկեան Հարք հաստատուած էին, եւ իրենց առաջնորդը՝ «Արքեպիսկոպոս միացեալ Հայոց» տիտղոսն ունէր⁴³:

Միութեան այս փորձերն ազգին մէջ այնպիսի հակառակութիւն յարուցին⁴⁴, որ Ատանայի ժողովքէն ետեւ՝ կրօնաւոր թագաւորն Հեթում Բ⁴⁵, Լեւոն Գ⁴⁶, եւ Առաջնորդին Գ⁴⁷, որ վերջին Հայ թագաւորներէն մին է, սպանուեցան. իսկ Աի թագաւորն սաստիկ հալածուեցաւ: Գէպքեր՝ որոնց հիմն այն էր, որ այս թագաւորք հայ եկեղեցւոյն մէջ լատին ծէսեր մուծանել փորձեցին:

Անգութ հալածանքն, որ այս վարմանց կ'ընկերանար, լատին ծէսերու բռնութեամբ վաւերացումը եւ Մամլուք տէրերու ժողովրդեան

վրայ ըրած ճնշումն անտանելի ըրին հաղարաւոր
 հայ ընտանեաց այլ եւս հայրենիք մնալն, եւ
 ասոնք ստիպեցան պանդխտութեան գաւազանը
 ձեռք առնուլ, հայրենի երդին ընդ միշտ կոնակ
 դարձրնել, եւ ուրիշ խաղաղագոյն երկիրներ
 փնտռել, ուր կարենան ազատութեամբ իրենց
 հայրենաւանդ սկզբանց համեմատ զԱստուած
 պաշտել:

Հայք երբ Մոլտաւիա եկան, լաւ ընդունե-
 լութիւն գտան: Այն ժամանակի իշխանն Աղե-
 քսադր Բարի՝ իրենց եօթը քաղաք ցուցուց
 ի բնակութիւն, եւ նաեւ շատ արտօնութիւններ
 շնորհեց իրենց, ի մէջ այլոց նաեւ՝ — այն ժա-
 մանակի գաղթականական քաղաքականութեան
 համեմատ, — իրենց գաղթականութեան սեպ-
 հական վարչութիւն տուաւ, այն է՝ Հայ Schol-
 tuzներ (Schultheise⁴⁸), ինչպէս Թրանսիլվանիոյ
 Սամոշույվարի (Աեռլա = Հայաքաղաք) Հայ-
 երն ցայսօր ունին⁴⁹, ուր եւ երկրատնտեսու-
 թիւնն, արջառաքուծութիւնն եւ ամէն առու-
 տուրն բոլորովին իրենց ձեռքն առած են⁵⁰: Սա-
 կայն Հայք ինչպէս նաեւ Հրեայք, հին մոլտաւ-
 եան իրաւանց համեմատ, իրաւունք չունէին
 մսավաճառանոց, պանդոկ եւ հացագործարան
 ունենալ, եւ ոչ ալ կալուած, ինչպէս՝ արտ,
 ջաղացք, մեղուանոց եւ տուն շինելու երկիրներ
 եւ այլն⁵¹, այլ զասոնք անդրէնածիններէն կրթ-
 նային միայն վարձել:

Սակայն կրօնական իրաց մէջ ապահովու-
 թիւն ունէին կատարեալ ազատութեան⁵², եւ

(1449—1451)⁵⁷, որ մեծ ու փոքր տուրքերն շնորհեց, եւ նոյն տունն պահպանութեան տուրքէն, իշխանական ջաղացքի ծառայութենէն, եւ ամէն իշխանական տուրքերէ եւ ծառայութիւններէ եւ աշխարհական իրաւաբանութենէ ազատ կացոյց⁵⁸, զոր նաեւ Պոկտանի որդին՝ Ստեփան Մեծ իշխանն (1457—1504) հաստատեց 1457ին Օգոստ. 12ին⁵⁹:

Նոյնպէս Յովհաննէս անուն Հայն Սուլթանի մէջ տուն մը ժառանգութիւն թողուց նոյն Մուլտովիցա վանքին, որ եւ Պետրոս Ահարոն իշխանէն հաստատուեցաւ յամին 1454 Հոկտ. 6, որ է ըսել՝ իւր երրորդ անգամ իշխելուն ժամանակ (1451—1455)⁶⁰, եւ հարկէ ազատ կացոյց զայն⁶¹:

Հայք կրնային նաեւ կալուածներ պարգեւել վանքերու. այսպէս Յովհաննէս Արմէնսին Հայր՝ Եաշի Զինուդի մէջ Օսդաբգանա գիւղին կէսն ժառանգութիւն թողուց Մուլտովիցա վանքին, զոր Ստեփան Մեծ իշխանն յամին 1483, Յնր. 8ին հաստատեց⁶²:

Նոյն Ստեփան Մեծին ժամանակներն կը յիշուի Սուլթանի հարուստ հայ մը Աարդիկ անուամբ, որ մեռնելու ժամանակ իւր որդւոցը ժառանգութիւն թողուց տներ եւ հայրենական կալուած մը⁶³:

Յամին 1475 դարձեալ հազարաւոր Հայեր եկան Մուլտաւիա, Տաւրիոյ թերակղզիէն (Խորիմ), երբ Տաճիկք եւ Թաթարք զԱաֆա առին: Հայք լաւ ընդունելութիւն գտան եւ Ստե-

փան Մեծ իշխանն իրենց բնակութեան տեղ ցուցուց Սուչավա, Եաշ, Ռուման, Ֆոքշան եւ Պոթուչան քաղաքները⁶⁴ :

Բայց երբ յամին 1497 Լեհաց Ալբերտ թագաւորն Մոլտաւիոյ մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի վրայ քալեց, եւ զայն երկու ամիս ի զուր պաշարեց⁶⁵, բազմաթիւ Սուչավացի Հայեր, որոնք այնտեղ 700 տանց մէջ կը բնակէին, պատերազմի եւ պաշարման վտանգներէն փախչելով՝ գաղթեցին Հունգարիա, Թրանսիլվանիա եւ Աալիցիա⁶⁶ :

Յամին 1512⁶⁷, Պոկտան Գ. Շիլ իշխանին ժամանակ (1494—1517) հարուստ հայ մը Տրական Տանովաք^{*68} անուամբ, — որուն համար կ'աւանդուի թէ եղնավաճառ էր եւ անգամ մը ուխտած էր՝ որ եթէ առուտուն շահաւոր ըլլայ եկեղեցի մը շինէ, — Սուչավայի մէջ սեպհական կալուածին վրայ իւր ծախիւքն Հայոց վանք մը կառոյց, զոր Ս. Կոյս Մարեմայ նուիրեց եւ զայն Հանգար⁶⁹ անուանեց, ինչպէս եկեղեցւոյ դրան մարդակին վրայ արձանագրուած է : Այժմ Հաճկատարը վանք չէ, այլ ուխտատեղի մը, ուր շատ կը յաճախուի, եւ ուր հայաբնակ ամէն երկիրներէն Հայք գունդագունդ կը գիմեն. ասիկայ Սուչավայի հարաւային կողմն $\frac{1}{4}$ մղոն հեռու է, եւ պաշտօնական անունն է

* Այսպէս ի բնագրին : Պէտք է ըլլաւ Տօնաւագ : Ասոր համար կ'ըսուի թէ նաեւ ի Հունգարիա եկեղեցի շինել տուած է : Ծ. Թ.

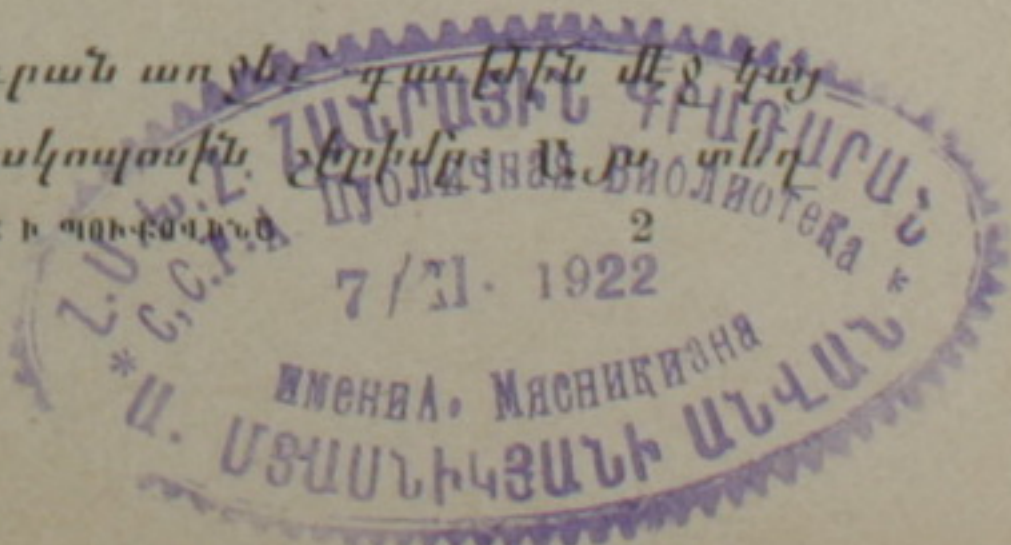
„Mitoc“. Հայք մաղձայուղէ մ'ազատելուն հա-
մար՝ 1848էն ի վեր ուխտ դրած ըլլալով՝ տա-
րին երկու անգամ այնտեղ ուխտի կ'երթան
Թափորաբար, այսինքն Օգոստ. 15/27ին (Հա-
բաթ) եւ Գեկտ. 28ին, այն է՝ Ս. Յակոբայ
տօնին: Այս եկեղեցւոյ մէջ ի պարտուց տարին
երեք անգամ պատարագ կը մատուցուի, այն է՝
Վերափոխման, Վարդավառին եւ Յովակիմայ
եւ Աննայի տօներուն:

1004
1005
1006
1007

Եկեղեցւոյս մէջ խորանին վրայ կայ
Ս. Աստուածածնի մեծ պատկեր մը, — ինչպէս
առ հասարակ Հայոց ամէն եկեղեցեաց մէջ այս-
պիսի պատկեր մը կ'ըլլայ, — որուն բուժիչ
զօրութիւն մը կը տրուի. եւ այս պատճառաւ
պատկերին վրայ կախուած է բազմութիւն մը
ոսկեղէն եւ արծաթեղէն աչք, աղոյց, աղանջ,
ոտք, ձեռք եւ այլն, զորոնք Ս. Աստուածածնի
նուիրած են հիւանդք: Եկեղեցւոյ մէջտեղն ա-
րեւելեան ամէն եկեղեցեաց սովորական փայ-
տեայ բեմն կը բարձրանայ, որուն վրայ կայ Բար-
թողիմէոս եւ Յակոբ սուրբ Առաքելոց պատկեր-
ներն՝ սլաւական արձանագրութեամբ. խորանին
վերի կողմն պատկերներու որմոյն վրայ կան չորս
Աւետարանիչք, իսկ խորանին դռնակներուն
վրայ Ս. Ստեփանոս նախավկային եւ Ս. Ղաւ-
րենտիոս Սարկաւագին պատկերներն, ամէնն
ալ առ հասարակ ռոմանական արձանագրու-
թեամբ:

Եկեղեցւոյ դրան առջեւ գաւթին մէջ կայ
Գրիգոր Հայ եպիսկոպոսին շիրմը: Այս տեղը

ՏԵՆ, ԵՐԵՒԱՆ, ՀԵՅԿ Ի ՊՈԿԵՑՈՒՆԸ

կեցող մի միակ զանգակն⁷⁰, որ Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյն գերեզմանատան մէջ գերեզման մը փորելու ժամանակ գտնուեցաւ, աւանդութեան համեմատ՝ ԺԳ. դարուն շայաստանէն հոս բերուած է: Այս զանգակին արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է Ղետրացի Առաքելի ի վանաց սրբոյն Տաթեւու, Թ. Հ. ՈՂԳ. (1244) գրեցաւ յաւուր հինգշաբաթի:» *

Եկեղեցւոյ դրան արձանագրութեան եւ տեղաբնակ շայոց աւանդութեան համեմատ՝ Չիրսգէ Հանգո (Խաչիկ Հանգոյեան) անուն հայն 1521ին⁷¹, Սգեֆանիցա (Ստեփան Ե) Մանկան ժամանակ (1517—1527) Սուչավայի մէջտեղն գտնուող Ս. Խաչ եկեղեցին շինած է, ուր յառաջագոյն փայտակերտ հայ եկեղեցի մը կար, եւ ինքն ալ նոյն եկեղեցւոյն մէջ թաղուած պիտի ըլլայ: Նոյն շինողին շիրիմն այժմ չի տեսնուիր եկեղեցւոյն մէջ, վասն զի եկեղեցւոյն յատակը բոլորովին տախտակամած է այժմ:

Եկեղեցւոյ դաւթին մէջ կան քանի մը գերեզմաններ, հետեւեալ արձանագրութեամբք.

1. Սարկաւագ Ասվատուրին Ռէրգիքա ԼԼ Գիա (?) հանգեաւ Թ. Հ. ԶՂԷ (= 1528)
2. Գրիգորի երիցու, հանգեաւ Թ. Հ. ՌԻԶ (= 1577)

* Այս եւ յաջորդ տասանաքարերու արձանագրութիւններն ստիպուած ենք թարգմանել գերմաներէնէ. վասն զի թէեւ դիմեցինք Սուչավա ուր հարկն էր, սակայն պատասխան չընդունեցանք: Ժ. Թ.

3. Մատթէոս մաքսաւոր, հանգեաւ Թ. Հ. ՌԿԱ (= 1612)*:

4. Գրիգորի Նիկորայ Պարոն Քաբրի, 1731:

Հոս յիշուելու արժանի է՝ որ Աղլինսքիի պարտիզին մէջ, թգրկն. - կայսրկն. թղթատարութեան այժմու շէնքին քով՝ կար Հայոց հին եկեղեցի մը Ս. Երբրտ-Նի-ն անուամբ, որ անցեալ դարու վերջերը բոլորովին կործանեցաւ:

Տեղական աւանդութիւնն այս եկեղեցւոյ մասին կ'աւանդէ՝ որ այս պարտիզին եւ աւերակին տէրն՝ Տիկին Քաբրի երբ իւր տղուն հետ պարտէզը կը պտըտէր, եկեղեցին կործանեցաւ, ինք եւ տղան փլատակաց տակ մնացին, ինք մեռաւ իսկ տղան ազատեցաւ ողջ առողջ: Այս աւերակին քարերէն շինուեցան ժողովրդապետական եկեղեցւոյն կից մատուռն եւ ասոր խորանը:

* Անշուշտ այս տաալանաքարն նոյն է Ս. Խաչ եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան քով եկեղեցիէն դուրս կեցող երկաթազիր տաալանաքարին հետ, որոյ արձանագրութիւնն է՝

«Տաալանս այս Մարտիրոսին
Մեծ տամղաճի Երիմիէն
Աստ եղեալ մարմին սորին
Ի ծերութեան ժամանակին
Առ աստուած փոխէ զոգին
Թվին ՌԿԱ, մախսի ԻԲին:», (= 1612)

Նոյն եկեղեցւոյ մէջ կան երկու հնագոյն տաալանաքարք: Առաջնոյն արձանագրութիւնն է՝ «Սայ է տաալան Էսաի իրիցու, թվին ԶԽԶ,», (1497): Իսկ երկրորդինն՝ «Սայ է տաալանն Էտիլ Պէյին, որ է որդի Սողոմոնին հանգեաւ Թվին հազար ԻԸ ասպ. ամսոյ ԺԴ. ին,», (= 1579):

Ժ. Թ.

2*

Նոյն տեղական աւանդութիւնը կը սորվեցընէ մեզի, որ ուրիշ պարսպասպատ հայ եկեղեցի մ'ալ կար այժմու ժողովրդապետական եկեղեցիէն ոչինչ հեռի, ուր այժմ քաղաքային մսավաճառանոցք կան: Այս աւանդութիւնն ստուգեցաւ՝ երբ քանի մը տարի յառաջ նոյն մսավաճառի շուկային հիմը կը դրուէր, գլտնուեցան եկեղեցւոյ մը հիմունքն եւ հայերէն տապանաքարեր:

Սակայն Մոլտաւիոյ Հայերն ունեցան նաեւ իրենց տառապանքները, ոչ թէ Ռոմանացի ժողովրդենէ, այլ ասոնց քանի մ'իշխաններէն: Այսպէս Սդեֆանիցա (Ստեփան Ե) Փոքր կամ Անագորոյն իշխանն՝ երբ 1526ին Վալաքիայէն ետ կը դառնար աւարաւ, Վասլուի Հայոց մեծ հասարակութիւնը հալածեց եւ իրենց եկեղեցին կործանեց⁷²: Անշուշտ առ այս գրգռեց զինք Վասլուի քաղաքացեաց երեսփոխաններու տրտունջն, որոնք արդէն վերոյիշեալ արշաւանաց սկիզբն՝ մատուցած էին իշխանին իրենց տրտունջն Վասլուի Հայոց առեւտրական ճնշումներուն դէմ⁷³: Այս անագորոյն իշխանին պատուհասն արդէն 1527 Յնր. 12ին ի Հոթին վրայ հասաւ, ուր ամուսինն զինք թունաւորեց թշնամի Ղեհաց խորհրդովն, որոնք իրմէ կը վախնային⁷⁴:

Այլ մեծագոյն եւս էր՝ Ռոմանացւոց պատմութեան մէջ իբրեւ մեծ բռնաւոր⁷⁵ ճանչցուած Ստեփան Ռարէշ Ե (1551—1552) իշխանին Մոլտաւիոյ Հայոց հասուցած նեղութիւնքն: Յա-

մին 1551 բովանդակ երկրին մէջ ծանոյց, որ
 իւր բոլոր հպատակներն որթողոքս հաւատքն ըն-
 դունին, եւ ով որ ուրիշ հաւատք ունէր, իբրեւ
 հերետիկոս կը հալածուէր⁷⁶: Նաեւ Հայք,
 որ այն ժամանակ հերետիկոս համարուեցան,
 ուղեց նոյն իշխանն ամենայն հնարիւք որթողոքս
 դարձրնել. եւ երբ Հայք ընդդիմացան, հրա-
 ման տուաւ Արափոխման տօնին⁷⁷ Սուլթանի,
 Պոթուշանի, Ռոմանի, Հուշի եւ այլն Հայոց ե-
 կեղեցիները կողոպտել, աւերել եւ փակել, սուրբ
 անօթներն ու սպասները յափշտակել, եկեղե-
 ցական մատեանքն այրել, եւ Սուլթան նստող
 հայ եպիսկոպոսն ու քահանաները բռնել^{*78}:
 Գարձրնելու այս փորձերու պատճառն էր այն
 յեղափոխական ժամանակին հոգին⁷⁹, կամ թե-
 րեւս ճշդագոյնս՝ Ստեփան իշխանին անագորոյն
 բնութիւնն կամ հարուստ Հայերու դրամը կոր-
 ղելու դիտաւորութիւնն: Բայց այս երկայն
 չտեւեց, վասն զի Պոյարներու ապստամբու-
 թիւնն թէ՛ այս հալածման եւ թէ՛ իշխանին կե-
 նացը վերջ տուաւ, երբ իշխանն 1552ին բա-
 նակին մէջ իւր տղոց հետ դաւաճանութեամբ
 սպանուեցաւ⁸⁰:

Բայց այս իշխանին վրայ նաեւ հանդուր-
 ժողութեան քանի մը հետքեր տեսնուեցան.
 վասն զի կը գտնենք որ իւր իշխանութեան ժա-
 մանակ (1551) Ակոբշին⁸¹ (Յակոբ) Աարդան

* Մինաս Թոխաթեցոյ գրածն այս անցքերու
 մասին տես Հաւնդեւ Ամսօրեայ, 1888, էջ 37, 62:
 Ժ. Թ.

անուամբ աղնուական եւ հարուստ Հայ մը, որուն ընտանիքն յետոյ Աեմպէրկ գաղթեց ուր եւ իւր սերունդը կայ ցայսօր, Սուչավայի արեւմտեան կողմը՝ շինեց ⁸² Ս. Աւքսէնտ հայկական եկեղեցին, որ այժմ Zamka կը կոչուի ⁸³, ուր եւ յետոյ թաղուեցաւ ^{*84}:

Այս եկեղեցւոյ մէջ տարին երկու անգամ պատարագ կը մատուցուի ի պարտուց, այն է Ս. Գէորգայ տօնին եւ ամառն՝ Ս. Աւքսէնտին:

Այս եկեղեցին մինչեւ ցայսօր բարձրաբերձ, ստուար եւ թնդանօթ արձակելու ծակե-

* Ակոբշիտի տապանաքարին արձանագրութիւնն այլեւայլ ձեւով կ'աւանդուի այլեւայլ հեղինակներէ: Պարոնչ (Zywoty, էջ 5,) եւ Բժշկեան, Ծնարհրդութիւն. էջ 132 կը դնեն: «Աստ հանգչի Յակոբշայ շինող տաճարիս, Թ. 1551:», Յօղուածոյս հեղինակն կը դնէ այլազգ, տ. վարն ծան. 84: Իսկ ի գրուածս Հ. Պօղոս Վ. ի Յովնանեան, որ 1829ին ի Սուչավա էր, կը գտնենք այսպէս.

«Այս է տապան Ակոբշին
Որ է որդի Ամիրային
Սա է շինող սուրբ տաճարին
Հանգեաւ Հայոց Ռ. Թուին
ԿԱ էր աւելին, Օգոստոսի ԺԵ»,

Ուստի 1612ին վախճանած է Ակոբշայ: Այս արձանագրութիւնն ըստ գծագրութեան նոյն վարդապետին՝ տապանաքարին քոլորտիքը քանդակուած է: Այս գրուածոց մէջ կան նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնք.
«Սա է տապան հանգստեան Սարգիսին, որ է որդի Շահրիմին: Հանգեաւ սայ թվ. Ռ. Ժին (= 1561), Մայիսի գ. օրն գ. շաբթի: Ով Աղամայ որդիք թափեցէք զգինին ի ձեզմէ. զմարմինն կու պարարես զհոգոյն քաժին պատրաստի:», Դարձեալ «Սա է տապան... (աւելութեան) դի Տէր Խաչատուրին: Հանկեաւ Թ. Ռ. ՀԴ = (1625) Յունիսի ԺԵ:», Ժ. Թ.

րով որմ մը կը շրջապատէ, եւ այս պատճառաւ հին ատեններ իբրեւ բերդ կը նկատուէր⁸⁵:

Եկեղեցւոյն դէպ ի Ա.քէյա գիւղն դարձած կողմը՝ եկեղեցւոյ ձեւով երկայն աշտարակով մ'ամրացեալ է: Այս աշտարակին տակն կոսիածոյ մեծամեծ քարամբք շինուած է կամարաձեւ դուռն, որուն երկու կողմն կամարաձեւ բնակելի խցիկներ կան, իսկ (առաջին) դասիկոնին վրայ կայ փոքրիկ եկեղեցի մը, որուն խորանակամարին վրայ մինչեւ ցայսօր Ս. Աստուածածնի պատկեր մը յայտնի կ'երեւայ. կայ նաեւ բնակեալ երկու խցիկ, ուր հրացան եւ թնդանօթ արձակելու եւ դիտելու որմածակեր կան:

Գասիկոնին մէջ, ինչպէս գաւթին կողմը պատերուն վրայ յեցած քարեղէն նեցուկներէն կ'երեւայ, այս շէնքին ներքին երեք կողմերն անցք մը կար, ուր կարելի էր մտնել նոյն տեղն եղող խցիկներէն՝ անցնելով փոքրիկ տնակի մը եւ դրան մը մէջէն, որ այսօր պատով հիւսուած է:

Դէպ ի Սուչավա նայող կողմը շրջապատող որմոյն վրայ մեծագոյն աշտարակ մը կայ, (որ հիմայ զանգակատուն է,) որուն տակն է դուռ մը՝ այժմ պատով հիւսուած, քաղաքին կողմանէ եկողներուն համար: Այս կամարաձեւ դրան վերին ծաղկանկար քանդակեալ քարին միջավայրն կայ թուական մ'արձանագրեալ, որ կարմրագոյն թուերով «1606» հիմնադրութեան տարին կը ծանուցանէ: Գրան կամարին վրայ կայ տեսակ մը մատուռ կամ խորան, ուր կը մտցուի աշտարակին քովն շինուած խղիւրն-

ջաձեւ սանդղով մը՝ քարեղէն նեցուկներու վրայ հաստատուած անցքէ մը (որ հիմայ միայն երեք կտոր մայր փայտէ կազմուած է:) Այս մատրան վրայ կայ դիտանոց մը, որ ամենագեղեցիկ տեսք ունի քաղաքին վրայ, եւ շատ աւելի հեռու՝ արեւելք եւ արեւմուտք: Այս դիտանոցէն կը մտցուի աշտարակին շինութեան ժամանակ վախճանի մը համար պատին մէջ շինուած խորունկ եւ անդուռն այր մը: Մատրան դրան քով կան գրեթէ երկու մեզր հեռու ուրիշ երկու քարեղէն դռնամարդակներ, որոնք՝ ուրիշ դուռ մ'ալ շինելու սահմանեալ էին անշուշտ. այս դռնամարդակներու վարի ծայրն ծաղկենկար քանդակեալ են՝ նման դրան կամարին կոփածոյ քարին: Այս երկու դռնամարդակներու անջրպետն ամուր պատով փակուած է, եւ ամբողջն այնպէս ծեփուած, որ մարդ հաղիւ կը նշմարէ պատի վրայի այս դռնամարդակները: Այս որմով փակեալ դրան ինչ բանի ծառայելն անմեկնելի է, վասն զի այս փակ դուռն մատուռը չի տանիր. մատրան մէջ նոյն տեղն դրան հետք մը չկայ: Արեւի է որ այն դրան ետեւն, որ աշտարակին եկեղեցւոյ կողման անկեան վրայ կ'երեւայ, գաղտնի սենեակ մ'ըլլայ, ուր թանկագին իրեր պահուած ըլլան, եւ այս սենեկի դուռն ամուր պատով փակած ըլլան, շնշմարուելու չափ ծեփուած, եւ նաեւ այս դրան առջեւ գտնուող անցքը բարձող քարեղէն նեցուկներն կոտրած ըլլան այն սենեկին գոյութեան ամէն հետքը ջնջելու համար:

Աւերջապէս եկեղեցւոյ ընդարձակ գաւթին մէջն է մեծ ու գեղեցիկ եկեղեցին Ս. Աւքսէնտ, եւ ասոր աւագ դռնէն ոչինչ հեռու՝ 10 քլաֆդէր խորունկ հին աղբիւր մը, որմէ Սուչավայի եւ շրջակայից ամենացուրտ ջուրը կը բղխէ:

Ամբողջն շրջապատող որմոյն ներքին կողմն մինչեւ ցայսօր կ'երեւան ամրական զինուորաց բնակութեանց մնացորդներն⁸⁶:

Պէտք է նաեւ յիշատակել՝ որ շէնքին արեւմտեան պատը կը զարդարէ քարեղէն ոլորած եւ կարմրագոյն պսակ մը:

Այս եկեղեցեաց շինութեան հեղինակին եւ ժամանակին վրայ Հայոց եւ Ռումանացւոց քով անմիաբան աւանդութիւններ կան, զոր հոս համառօտիւ յառաջ կը բերենք, թէեւ պատմական արժէք չունենան:

Հայ աւանդութիւնն Ս. Աւքսէնտի եկեղեցւոյն հիմնադիրը չի ճանչնար զԱկոբ շին, այլ կ'աւանդէ թէ երեք եղբարք՝ Յակոբ, Աւքսէնտ եւ Գրիգոր 1606ին այս տեղը գնեցին, եւ Յակոբ շինեց Սքէյա նայող կողման Ս. Յակոբայ նուիրեալ տնական մատուն, Աւքսէնտ՝ գաւթին մէջի Ս. Աւքսէնտի մեծ եկեղեցին, եւ Գրիգոր՝ դէպ ի քաղաք հայող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Հայոց առաքելոյն, աշտարակի մատուռն⁸⁷:

Տեղական Ռումանացւոց աւանդութիւնն բոլորովին հակառակ է Հայոց աւանդութեան: Ռումանացիք կ'աւանդեն թէ Ս. Յակոբայ եկեղեցին յառաջագոյն ռումանական-որթոգոքս եկեղեցի էր ննջման Ս. Կուսի, Ս. Աւքսէնտի եկեղեցիէն:

ղեցին՝ հին Աւագ - ուրբաթ եկեղեցի էր, իսկ Ս. Գրիգորի աշտարակամատուն մեծ աշտարակն էր ամրոցին: Ի հաստատութիւն յառաջ կը բերեն որմերու վրայ որթողոքսական ըմբռնամարտնկարուած հին նկարներն ու սրբոց պատկերները, որ տակաւին կ'երեւան, եւ Ստեփան Մեծին ժամանակի սովորական որմաղարդերն, ինչպէս՝ վարդ, ծաղիկ, նկարեալ եւ արծնեալ աղիւս, քարեղէն ոլորեալ պսակներ, որպիսիք ցայսօր ամէն նոյնպիսի շինուածոց վրայ կ'երեւան: Գարձեալ կ'ըսուի՝ որ այս եկեղեցիք երբ փլչելու վրայ էին, Մոլտաւիոյ Թէոփիլոս մետրապոլտին ժամանակ⁸⁸ ուրիշ երկու եկեղեցեաց հետ հարուստ Հայու մը ծախուեցաւ 600 տուքադի: Հայք այս եկեղեցին նորոգեցին, եւ իրենց աստուածային պաշտամանց յարմարեցին⁸⁹:

Սակայն Զամբայի Ս. Աւքսէնտ եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ ցայսօր կեցող Ակոբշինի տապանաքարին՝ արձանագրութիւնն երկու աւանդութիւնքն ալ անհիմն կը ցուցնէ:

Յամին 1569 Ղուպլինի պետական համագումար ժողովն Ահաստանի ամէն ոչ - կաթողիկեայ բնակիչներն արտաքսեց, որով Ահաստանի արեւելեան Հայք մերժուեցան. ասոնք անկէ Մոլտաւիա գաղթեցին եւ Սուչավա եւ այլ քաղաքներ հաստատուեցան, ուր ամենուրեք լաւ ընդունելութիւն գտան⁹⁰:

Պոկտան Դ Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ, (1568—1572) որ էր որդի Աղեքսանդր Աբուշնէանու Առյվոյտայի, Մոլտաւիոյ Հայոց վի-

ճակն վերստին վատթարեցաւ: Պոկտան իշխանն
 Ղեհաստանի ազնուական բազմաթիւ ընտանեաց
 հետ խնամեցած էր, Ղեհերն իւր երկիրն բերած
 եւ նոյն իսկ պետական մեծամեծ պաշտօններ ա-
 նոնց յանձնած: Ընդոժին Պոյարներն սկսան զինք
 յանդիմանել, որ որթողոքսուժենէ ելլել եւ
 լատին եկեղեցւոյ անցնիլ կ'ուզէ: Պոկտան այս
 անհաճոյ յանդիմանութենէն ազատելու եւ որ-
 թողոքս եկեղեցւոյ վրայ իւր ունեցած եռանդը
 ցուցնելու համար՝ սկսաւ յամին 1570⁹¹ հա-
 լածել տեղաբնակ Հայերն, վասն զի ասոնք կ'ընդ-
 դիմանային զիրենք որթողոքսուժեան դարձը-
 նելու փորձերուն⁹², եւ վերջապէս զասոնք եր-
 կրէն մերժեց⁹³:

Թէեւ այսչափ հալածանք կրեցին Հայք,
 սակայն կ'երեւայ թէ — հաւանականաբար ի-
 րենց հարստութեամբը — շատ մեծ ազդեցու-
 թիւն ունէին երկրին մէջ. վասն զի նոյն Պոկտա-
 նին յաջորդեց Մոլտաւիոյ դահին վրայ Հայու մը
 հայ կնոջն՝⁹⁴ Սրբուհւոյն եւ Սդեֆանիցա (Թումշա
 1563—1564) իշխանին ապօրինաւոր զաւակն
 Յովհաննէս Անդուժն (1572—1574), որ իւր
 հայ ծագման պատճառաւ «Յովհաննէս Հայ»⁹⁵
 կը կոչուի:

Յամին 1582, Եանգուլ (Յովհ. Բ) Սաք-
 սոնիացի իշխանին ժամանակ, (1579—1582)
 որ Պետրոս Աարէշ իշխանին եւ Այս Եօրկին
 Թրասիլվանիացի - Սաքսոնիացի կնոջն ապօրինաւոր
 որդին էր, Մոլտաւիոյ արեւելեան հայ եպիսկո-
 պոսն Յովհաննէս Յունանեան⁹⁶, որուն աթոռն

Սուչավա էր, Ղեմալէրկէ կոչուեցաւ, նոյն տեղւոյ արեւելեան հայ եպիսկոպոսական աթոռը նըստելու, վասն զի Ղեմալէրկի Բարսումաս (Պարսամ) Պոկտանովիչ աթոռէն հրաժարած էր⁹⁷: Բարսումաս Պոկտանովիչ անոր համար աթոռէն հրաժարիլ ուզեց — կամ աւելի՛ Ղեհացմէ առայն ստիպեցաւ, — վասն զի Ղեհաց բաղձանաց համեմատ՝ հին արեւելեան հաւատքին յամառութեամբ յարեալ Ղեհահայերն⁹⁸ կաթողիկէականութեան դարձընել թէեւ աշխատեցաւ, բայց իւր երեքամեայ եպիսկոպոսութեան ժամանակ (1579—1582)⁹⁹ չկրցաւ յաջողցընել¹⁰⁰:

Աղմկալի ատեններն մեզ արդէն ծանօթ Տրական Տանովաքն Սուչավայէն Ղեհաստան փախաւ, եւ այնուհետեւ Ղեմալէրկէ իւր բնակութիւնն հաստատեց, որով Մոլտաւիոյ իշխաններն անոր ի մասնաւորի Եգքանիի քով ունեցած ամէն կալուածներն, ուր այսօրս Ս. Աստուածածնի որթողոքս եկեղեցին կայ, իբրեւ անտէր ստացուածք յարքունիս գրաւեցին: Սակայն Տրականի մահուանէն ետեւ՝ իւր որդին Պոկտան մէջտեղ ելաւ եւ Երեմիա Մովիլա իշխանին առջեւ դատ բացաւ եւ ետ պահանջեց իւր հայրենի ստացուածքն, որուն իբրեւ վկայ կոչեց ծերունի Ռոմանիացիներ եւ Հայեր, որով յիշեալ իշխանն յամին 1597 Յունր. 22ին տուած վաւերագրով հայրենի ստացուածքն անոր ետ տուաւ եւ նոյնն հաստատեց¹⁰¹:

Հայք արեւելքի վահառաց փոխադրութեան շատ շահաբեր գործոյն պարապելով՝

շատ մեծ հարստութիւն ձեռք բերին. իբրև օրինակ կ'ուզենք հոս անցողակի յիշել Աեմպէրկցի հարուստ վաճառականն՝ զԽաչատուր (Քրիստոֆ) Աւետիք Պեռնաթովիչ († 1671), որ կրցաւ Ահաստանի Ալատիսլաւ Գ թագաւորին 300.000 տուքադի այն ժամանակի համար ահագին գումարը փոխ տալ¹⁰² :

Սուլթանի Հայոց աւանդութեան համեմատ՝ Սիմէոն (Շիմա) անուն Հայ մը 1600ին¹⁰³, Երեմիա Մոհիլաւ (1596—1606) Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ, Սուլթանի Ս. Սեֆեռն Ծերուն¹⁰⁴ (ծերունւոյ) նուիրեալ Հայ եկեղեցին շինած է: Այս եկեղեցին Սուլթանի մէջ «կարմրաշտարակ եկեղեցի» անուամբ ծանօթ է, վասն զի զանգակատան աշտարակն մինչև վերջին ատեններ կարմիր ներկուած էր. այժմ թէ եկեղեցին եւ թէ աշտարակը թիթղամբ դրուագեալ է, եւ միայն աշտարակին ծայրը կարմիր մնացած է: Մինչև վերջին ատեններ Հայոց գերեզմանոցն այս եկեղեցւոյն քովն էր, որ այժմ ասկէ ոչինչ հեռու՝ Զամբայի դաշտերուն վրայ ռազմամթերանոցին քով փոխադրուած է: Այս եկեղեցւոյն մէջ կը մատուցուին ննջեցելոց պատարագներ, եւ բաց անկէ՝ ամէն մեծ տօներու յաջորդ օրն կանոնաւորապէս պատարագ կը մատուցուի: Այս եկեղեցին ունի տեսակ մը պատկերաց յրմ, եւ բաց անկէ՝ թանկագին վարագոյր մը, վրան Ս. Գրոց պատկերներ բանուած, որոյ արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է վարագոյրս Գրիգորի որդուն աստուածասէր եւ սի-

րելի Յոհաննու եւ ծնողաց իւրոց, յերկրին Պուղտանաց, ի Սեչով ընդ հովանեաւ Ս. Իսաչ եկեղեցուն, գրեցաւ ձեռամբ Յակոբ շնչին երէցփոխին, Թ. Հ. ՌՄԺ, (= 1761:) Այս եկեղեցւոյն մէջ կայ նաեւ Եկեղեցւոյ երից սուրբ վարդապետաց մէկ պատկերն, 1810ին նկարուած, ումանական արձանագրութեամբ: Եկեղեցւոյ յատակը ծածկած են բաղմաթիւ տապանաքարեր՝ արձանագրութեամբք, որոնց միայն մէկ քանին ընթեռնելի է:

Նաեւ եկեղեցւոյն արեւմտեան գաւիթը կայ տապանաքար մը, հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Այս է տապան հանգստեան Իսային եւ Մուղալին, որ է դուստր եւ որդի տէր Անտոնի. հանկեաւ թվ. ՌԿԵ(Է) օգոստոսի օրն Բշաբդի»* (1618):

Յայտօր Սուչավայի ժողովրդապետական եկեղեցին պահուած աւետարանն այս եկեղեցւոյն մէջ Սուչավացի Յովհաննէս քահանայէն գրուած է յամին ՌՂ (= 1641):

Յամին 1622 էջմիածնի¹⁰⁵ հայ պատրիարքն Մեղքիսեդեկ իւր հայրենիքէն փախաւ, իւր եղբորորդին ՂՍահակ իրեն յաջորդ ձեռնադրելէն ետեւ, վասն զի Պարսից Շահ Աբաս թագաւորին պահանջած 2000 տուքադ հարկն չէր կրնար

* Ըստ Բժշկեանի, (Ճանապարհորդութիւն., վեներտ. 1830, էջ 192,) իսկ զերմ. թարգմանութեան մէջ է՝ «Այս է տապան հանգստեան Եսայեայ Մուղալեան, որ է դուստր տէր Անտոնի եւ Մուղալինայ, օրն Բշաբդի ՌԿԷ:»,
Թ. Թ.

վճարել, եւ Շահն ալ ասոր աթոռանիստ տեղին
կործանած էր: Մելքիսեդեկ Ղեհաստան եկաւ
բնակեցաւ, ուր Մեսրոպ եպիսկոպոսին մահուա-
նէն ետեւ՝ քանի մը տարի Ղեմալէրկի եպիսկո-
պոսական աթոռը նստաւ, բայց յետոյ հրաժա-
րեցաւ եւ Բոտոլլքի-Վամենից գնաց, ուր եւ յա-
մին 1627, Մարտ 18ին վախճանեցաւ¹⁰⁶:

Արդ յամին 1627¹⁰⁷ Յայտնութեան առա-
ջին հինգշաբթին Մելքիսեդեկ՝ հայրենի ա-
րեւելեան հայ հաւատքին յամառութեամբ
յարեալ Ղեմալէրկի հայ հասարակութեան կա-
մաց հակառակ, Ղեմալէրկի Հայոց եպիսկոպոս
ձեռնադրեց զՆիկողայոս Թորոսեվիչ հայ քահա-
նայն, որ դէպ ի կաթողիկէ եկեղեցի միտելուն
համար քաղաքային խորհրդանոցէն կը պաշտ-
պանուէր: Մելքիսեդեկ զինք իւր յաջորդը կար-
գեց եւ անոր իրաւաբանութեան ենթարկեց Ղե-
հաստանի, Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ բովանդակ
Հայերը¹⁰⁸:

Բայց այս ապօրինաւոր ձեռնադրութեամբ
պատրիարքն մեծամեծ խռովութեանց եւ Ղեմ-
ալէրկի մեծապէս ծաղկեալ հայ գաղթականու-
թեան անկման հիմը դրաւ. վասն զի Թորոսե-
վիչ եպիսկոպոսն Յիսուսեան կրօնաւորաց հետ
միացած՝ ջանաց պնդութեամբ նոյն գաղթակա-
նութիւնն ի կաթողիկէականութիւն դարձընել¹⁰⁹:
Այս միութեան անխոհեմ փորձերն ձանձրանալի
եւ անհաճոյ դատեր յառաջ բերին, որոյ վերջն
եղաւ՝ որովհետեւ խնդիրն ի կողմն եպիսկոպոսին
վճռեցաւ, Ղեմալէրկի Հայոց մեծագոյն մասին ի

Մոլտաւիա գաղթելն¹¹⁰, այնպէս որ 1652ին
 Լեմպէրկի այնչափ բազմաթիւ եւ ծաղկեալ հայ
 գաղթականութենէն հազիւ 100 տուն մնաց
 Լեմպէրկ:¹¹¹

Բնականաբար Թորոսելիչ զՀայս դարձը-
 նելու ցուցած եռանդանն համար Ուրբանոս Ա
 Քահանայապետէն իրեն եւ յաջորդացը համար
 Արքեպիսկոպոս տիտղոսն ընդունեցաւ¹¹², բայց
 այս իրեն քիչ օգնեց, վասն զի Լեմպէրկի հայ
 հասարակութիւնն քայքայած ու ցրուած էր եւ
 ինքն էր հովիւ մը, թէեւ ոչ՝ բոլորովին առանց
 հօտի, սակայն գէթ շատ սակաւ ոչխարաց:

Յամին 1649, Աասիլ Լուբուլ (Ալպանի-
 դուլ, 1634—1653) իշխանին ժամանակ, Հայք
 Սուլթանի Մետրապոլտին տպարանին մէջ Աւե-
 տարան մը տպագրեցին՝ իրենց Մինաս եպիսկո-
 պոսին հսկողութեան տակ¹¹³:

Նաեւ Սէրէթ քաղաքը շատ Հայք կային.
 այսպէս 1653ին Աուկէյցի անուամբ Հայ մը նոյն
 քաղաքին մէջ տուն մը եւ խանութ ունէր, բայց
 քիչ ետքն ստացուածքն ու քաղաքը թողուց:
 Այս ստացուածքներն անցան յետոյ Ռատաուցի
 Քալիսգրու եպիսկոպոսին, եւ յետոյ Փուզնա
 վանքին: Չայս հաստատեց 1756ին Ապր. 17ին
 Կոստանդին Սեհան Ռաքովիցա իշխանն (1753
 —1756), եւ նոյն վանքին տուաւ նաեւ մաքսէ
 ազատութիւն, եւ նոյն խանութին մէջ ըմպելիք
 ծախելու իրաւունք՝ ազատ բոլորովին հարկէ¹¹⁴:

Յամին 1654¹¹⁵, ուստի Գէորգ Ստեփան
 Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ (1653—1658),

երբ Քողաքներու յաճախակի յարձակմանց պատճառաւ առուտուրը բոլորովին դադրած էր, Սդանիսլաւ Ռէվէրա Բողոքքի՝ Չապլոցիէ գիւղին երկիրները Սդանիսլաւ քաղաքին տրամադրութեան տակ ձգեց, եւ հրաւիրեց Հայերը, որ գան հոն բնակին: Այն ժամանակ բազմաթիւ Մոլտաւիացի եւ նաեւ Թրանսիլվանիացի Հայեր հոն գիմեցին, այն տեղ հաստատուեցան, եւ քիչ ետքը Մոլտաւիոյ բովանդակ արջառավաճառութիւնն ձեռք անցուցին¹¹⁶:

Գէորգ Տուգա Մոլտաւիոյ իշխանին երկրորդ գահակալութեան ժամանակ, (1669—1672) Մոլտաւիացի, մանաւանդ Սուչավացի բազմաթիւ Հայեր առաջնորդութեամբ իրենց Մինաս եպիսկոպոսին, որ 1649էն ի վեր արեւելեան Հայոց եպիսկոպոսն էր եւ ի Սուչավակը նստէր¹¹⁷, ելան գաղթեցին ըստ մասին ի Ղեհաստան, եւ ըստ մեծագոյն մասին իրենց եպիսկոպոսին հետ գէպ ի Թրանսիլվանիա¹¹⁸:

Հայոց իրենց եպիսկոպոսին հետ այսպէս բազմութեամբ գաղթելուն պատճառն էր այն ժամանակի հարկերու սաստկութիւնը, բայց մանաւանդ 1671ին¹¹⁹ Հոկտ. 29ին Սիքայէլ Հընգուլ անուն անձի մը (որ շատ հաւանական է թէ Հայ մ'ըլլայ,) Պոյարներու նիւթած դաւաճանութեան Հայոց մասնակցելուն համար՝ իշխանէն կրած հալածանքն¹²⁰:

Հայք ի սկզբան Քարբաղեան լեռներն ապաւինեցան. եւ երբ տեսան որ իշխանն իրենց կողմն շահիլ չկրցան, անցան Թրանսիլվանիոյ սահ-

մանը եւ Սէքլէրներու Պիսթրից քաղաքն հաստատուեցան: Հոս Միքայէլ Ա Աբաֆի իշխանն (1661—1686) զիրենք ընդունեցաւ՝ երբ իրենք իրենց Մինաս եպիսկոպոսին հետ խոստացան լատին եկեղեցւոյ միութեան մէջ մտնել¹²¹: Սակայն իրենց իրական եւ վերջնական միութիւնն եղաւ Աքսէնտ Վէրդիրէվսքի հայ քահանային ձեռօք, որ յատկապէս այս նպատակաւ Թրանսիլվանիա եկաւ, եւ համողեց իւր այս ազգակիցներն որ հռոմայ հետ միանան, եւ իրենց Մինաս եպիսկոպոսը Ղեմպէրկ երթայ հոն հրապարակաւ դաւանութիւն տալու համար: Մինաս 1686ին¹²² Ղեմպէրկ գնաց, եւ Բալլավիչինի Վարդինալին եւ հայկաթողիկեայ Վարդան Արքեպիսկոպոսին¹²³ առջեւ († 1715)¹²⁴ դաւանեցաւ լատին եկեղեցւոյ հաւատքն, եւ խոստացաւ նաեւ իւր ազգակիցները ապահովապէս համողել նոյնն ընելու¹²⁵:

Թրանսիլվանիոյ այս առաջին հայկաթողիկեայ եպիսկոպոսն Մինաս՝ առաւ Պուղտանաց եւ Մոլտաւիոյ եպիսկոպոսի տիտղոսն, բայց չկրօցաւ երկայն ատեն վայելել, վասն զի նոյն տարին՝ 1686ին Ղեմպէրկի մէջ վախճանեցաւ* : Յամին 1687 Փետր. 13ին՝ Եղիա Մէնտրուլ հայ աւագերիցուն խնդրանօք Ղեմպէրկի հայ կաթողիկեայ արքեպիսկոպոսն՝ Վարդան Յունանեան նոյն միաբանասէր Աքսէնտ Վէրդիրէվսքի քահանան Թրանսիլվանիոյ Հայոց եպիսկոպոսական փոխա-

* Ոչ ի Ղեմպէրկ, այլ Հունգարիոյ լեւոնց մէջ վախճանեցաւ իւր քաղաքը դառնալու ժամանակ: Ստեփ. Ռոշքա, Ժմսկզր. յամին 1686: Ժ. Թ.

նորդ (Vicar) եւ վարիչ (Administrator) անուանեց¹²⁶ :

Թրանսիլվանիոյ Հայք թէեւ լատին եկեղեցւոյ հետ միացան, սակայն այն ատեն ունէին տակաւին արեւելեան սովորութիւններ, այսպէս պատարագի մէջ իրենց արեւելեան պատրիարքը կը յիշէին, եւ ոչ՝ զՔահանայապետն Հռոմայ, Օննդեան եւ Յայտնութեան տօնը միեւնոյն օրը կը տօնէին, նաեւ տղոց Հաղորդութիւն կու տային¹²⁷, եւ վերջապէս կուսանաց միայն տարին երեք անգամ եկեղեցի երթալ թոյլ կու տային¹²⁸ :

Մինաս եպիսկոպոսին Սուչավայէն մեկնելէն ետեւ, Ղատինք աշխատեցան, որ Մոլտաւիոյ հայ եպիսկոպոս մը դնեն, թէեւ միայն անուամբ, եւ այսպէս 1669 ին կը գտնենք Յովհաննէս Քէրէմովիչ անուն Մոլտաւիոյ եպիսկոպոս մը եւ Աեմպէրկի Արքեպիսկոպոսին տեղակալ¹²⁹ : Թէ այս եպիսկոպոսն իրօք միայն անուամբ էր, կը տեսնուի Տ. Աուգովիկոս-Մարիամ Բինտու (Յիսուսեան) կրօնաւորին 1669 Ապր. 1 ին գրածէն¹³⁰, որ Հայերն դարձնելու համար Մոլտաւիա ղրկուած էր. ասիկայ կը յիշէ՝ որ այն ժամանակի Յակոբ Աթողիկոսէն ձեռնադրեալ 50 ամեայ Սահակ եպիսկոպոսն Մոլտաւիոյ՝ 20 քահանայ ունէր իշխանութեանը տակ :

Բինտու նաեւ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Մոլտաւիոյ հայ եկեղեցւոյն այն ժամանակի վիճակին վրայ. վասն զի կ'աւանդէ՝ թէ եւաշ իշխանական մայրաքաղաքին Հայերն երկու եկեղեցի, Աալացի, Սէրէթի¹³¹, Հոթինի եւ

Պոթուշանի Հայերն, մէյ մէկ եւ Սուչավայի Հայերն վանք մը եւ երկու եկեղեցի ունին¹³² :

Հօրն Բինտուի այս տեղեկութիւններէն կ'երեւայ, որ Հռոմէական եկեղեցին Ղեհաստանի եւ Մոլտաւիոյ Հայոց դարձին շատ կ'աշխատէր, որ մասին — ինչպէս քիչ ետքը պիտի երեւայ — մինչեւ մեր ժամանակները կ'աշխատի :

Յովհաննէս Գ. Սոպիեսքի Ղեհաց թագաւորին Տաճկաց դէմ վարած պատերազմին ժամանակ, եւ երբ Մոլտաւիոյ իշխեցին՝ Ստեփան Բեդրիչէքու, (1672—1674) Տիմիդրաշքու Քանդաքուղին (1674—1676) եւ Աոստանդին Քանդէմիր (1685—1691), Մոլտաւիոյ բնակիչներէն շատերը փախան, եւ երբ Ղեհերն յամին 1675 Հոկտ. 15ին եւ յետոյ յամին 1686 Հոկտեմբերին¹³³ Սուչավա քաղաքն այրացաւեր ըրին, քաղաքին ամէն բնակիչներն՝ նաեւ Հայք փախան, այնպէս որ Ղեհք երբ ներս մտան, հոն մի միայն անձ մը գտան Գուրքուլէց անուամբ¹³⁴ :

Հմիտ իւր Յիշատակարանաց 187⁷ իջին մէջ կը պատմէ՝ թէ Սոպիեսքի յամին 1686 Հոկտ.ին իւր աւերիչ արշաւանքէն դարձած ժամանակ՝ անցնելով Մոլտաւիոյ մէջէն, Սուչավա 14 օր կեցաւ մինչեւ որ կայսերական օգնական գունդն հասնի, եւ այս միջոցին այն ժամանակի մի միակ¹³⁵ ամբութիւնն՝ ՂԶամքա հողաբլրով ամբրացուց, որ մինչեւ ցայսօր կը կենայ : Բայց այս պարագայն անոր համար չի կրնար ճիշդ ըլլալ, որ Սոպիեսքին ասով այս ամբութիւնն իրեն դէմ զօրացուցած կ'ըլլայ : Բայց ստոյգ է որ Սո-

պիւնսքիի գունդն յամին 1691 աշնան այս հո-
ղարլուրն վար առաւ, երբ երրորդ անգամ Մոլ-
տաւիա արշաւեց, շատ քաղաքներ ու գիւղեր
աւար առաւ, եւ աշնան ետ դառնալով՝ ի Նէ-
ամց, ի Սուչաւա հայ վանքին մէջ, ի Քրմբու-
լունկ, Հանկուլ, Սէքուլ եւ Ակաբիա ամրական-
ներ թողուց:

Զամքայի լեհական ամրոցն (Հայոց վանքն)
Աոստանդին Քանդէմիր իշխանին յարձակումնե-
րէն շատ բան կրեց, եւ որպէս զի ամրականք այս
իշխանին դէմ իրենք զիրենք առաւել եւս պաշտ-
պանեն ամրոցին հարաւակողման պատերը նորո-
գեցին, որ ցայսօր կ'երեւայ, եւ շրջապատեցին
ամբողջն հողաբլրով, որ ցայսօր կեցած է: Զամ-
քայի եւ վերոյիշեալ ամրութեանց ամրական-
ները նոյն տեղերէն մեկնեցան Քարլովիցի խա-
ղաղութենէն ետեւ, յամին 1699 Յնր. 26¹³⁶:

Յամին 1690 Հոկտ. 3, ուստի վերոյիշեալ
Աոստանդին Քանդէմիր՝ Մոլտաւիոյ իշխանին ժա-
մանակ, Աղեքսանդր Ը Քահանայապետն հաս-
տատեց զԱքսէնդ Վէրզիրէվսքի, զոր Ղեմպէրկի
հայ-կաթողիկեայ Արքեպիսկոպոսն Վարդան
Յունանեան յամին 1687 Փետր. 13ին թրան-
սիլվանիոյ եւ Մոլտաւիոյ Հայոց եպիսկոպոսական
փոխանորդ եւ տեղապահ անուանած էր: Վէր-
զիրէվսքի նոյն Արքեպիսկոպոսէն յամին 1691
Յուլ. 30ին Ղեմպէրկի մէջ եպիսկոպոս ձեռնա-
դրեցաւ¹³⁷, եւ ձեռնադրութեան ներկայ գտնու-
եցաւ Մոլտաւիոյ հայ աւագերէցն՝ Եղիա Մըն-
տրուլ Սուչաւացին, որ եւ հոն հռոմէական հաւ-

ատոյ դաւանութիւն տուաւ, զոր արդէն յառաջագոյն տուած էր Աարդինալ Աանդելմոսի առջեւ ի Աարշաւա, ուր ուրիշ ութը նշանաւոր եկեղեցականաց հետ գացած էր միութեան դաւանութիւնը տալու¹³⁸ :

Սակայն Աէրզիրէփսքի եպիսկոպոսն ձախորդութիւն ունեցաւ, վասն զի յամին 1697 Պիսթրիցի առման ժամանակ Տաճիկներէն գերի բռնուեցաւ, եւ հազիւ Քարլովիցի խաղաղութենէն ետեւ յամին 1699 ազատ թողուեցաւ: Աէրզիրէփսքի մեռաւ յամին 1715 ի Աիեննա¹³⁹ :

Սուչաւայի ստորագրութիւն մը, 1693ին լատին լեզուաւ գրուած¹⁴⁰, կ'ըսէ. «Սուչաւայի Հայոց թիւն տղոց հետ մեկտեղ 3000 է, ունին 4 եկեղեցի, որոնցմէ 3ը ժողովրդապետական եկեղեցի է. եկեղեցիք են Ս. Երրորդութիւն, Ս. Խաչ, Ս. Սիմէոն: Այս իւրաքանչիւր եկեղեցեաց ժողովրդապետներն 150 ընտանիքէ կը հագացուին: Հայ եպիսկոպոսը քաղաքէն դուրս կը բնակի (Ջամքա): Սուչաւայի հարաւային կողմը քառորդ մղոն հեռու կայ կուսաստան մը¹⁴¹, որուն եկամուտքէն խաղաղութեան ժամանակ 40 կոյս եւ այրի ի միասին մէջը կ'ապրին: Ամէնքը կ'ապրին ըստ հին սովորութեանց՝ առանց պարտաւորիչ կանոն կամ իրական ուխտ ունենալու, բայց ամենայն ջերմեռանդութեամբ եւ համեստութեամբ: »

Վոստանդին Տուքա Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ (1691—1696) Հայ-կաթողիկեայ Քորեպիսկոպոսն Աստուածատուր Ներսէսեան¹⁴²,

Եպիսկոպոս Տրայանուպոլսոյ ի կողմանս անհաւատից (in partibus infidelium), թղթեր առած Ղեորդոս Ա. կայսրմէ, եւ Ղեհաց Օգոստոս Բ. թագաւորէն եւ Առաքելական Աթոռէն, որ ամենայն կերպով կը ջանար Մոլտաւիոյ Հայերն ի միութիւն բերել, ուղեւորեցաւ Մոլտաւիա առ իշխանն, — հաւանականաբար այն ժամանակ կ'իշխէր Անդիոյ Քանդէմիր իշխանն (1696—1701), որ այնչափ հաւանական կ'երեւայ, որչափ Օգոստոս Բ հաղիւ 1697ին Յունիս 27ին¹⁴³, Սոպիեսքի 1696ին Յունիս 17ին վախճանելէն ետեւ, Ղեհաց թագաւոր եղաւ —: Ներսէսեանի գիտաւորութիւնն էր իշխանէն հրաման առնուլ՝ որ Մոլտաւիոյ արեւելեան հայ եկեղեցիները Ղեմպէրկի կաթողիկեայ հայ Արքեպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկուին. բայց այս չյաջողեցաւ իրեն:

Յամին 1704, Մոլտաւիոյ Միքայէլ Ռաքովիցա իշխանին ժամանակ (1703—1705) Սուլթանի հայ հասարակութիւնն աճեցաւ, երբ Թրանսիլվանիոյ Եղիսաբեթոպոլիս (Պաշպալով) քաղաքէն Հայեր Սուլթան գաղթեցին, վասն զի Թրանսիլվանիոյ իշխանն Փրանկիսկոս Բ Ռաքոսի Հայոց ստացուածքներն յափշտակել եւ տներնին այրել հրամայեց, Հայոց իրենց կայսեր հաւատարիմ մնալուն համար¹⁴⁴:

1707ին Մարտ 10ին Ղեմպէրկցի հարուստ հայն՝ Գոմինիկ¹⁴⁵ Պոկտանովիչ 300 լեհական Ֆլորին կտակեց Սուլթանի Ս. Աստուածածնի հայ եկեղեցւոյն (Հաճկատար) նորոգութեան

համար, զոր իւր նախահաւն Տրական Տանովաք շինած էր, եւ որ թշնամեաց յաճախ յարձակմամբն շատ վնասուած էր¹⁴⁶:

Յամին 1762 Հայ մը ծախեց իւր երկիրներն, որ Քողմանի շրջանակին մէջ էր, Քրիստիանի զօրապետին՝ Փիլիպպինի (Prilipeze) գերմանացի գաղթականաց համար¹⁴⁷. սակայն այս գաղթականութիւնն չկրցաւ այս երկիրները ձեռք բերել, մանաւանդ թէ գրաւականն ալ կորսնցուց, վասն զի հաւանօրէն ծախողն երկրին բուն տէրը չէր այլ վարձակալը, եւ հետեւաբար ծախելու իրաւունք չունէր:

Երբ աւստրիական բանակը Պուքովինա գրաւեց, Փոն Սբէնի զօրապետն 1775 ին միայն 58 Հայ¹⁴⁸, 2 հայ քահանայ եւ 1 սարկաւազ գտաւ¹⁴⁹. իսկ Աարոլոս Քրայհէր Փոն Էնցէնպէրկ, որ 1778 Ապրիլէն մինչեւ 1786 Հոկտ. նոյն երկիրը կառավարեց¹⁵⁰, 200 հայ ու յոյն կալուածատէրներ գտաւ, մեծ եւ հարուստ մասն Սուչավա քաղաքը կը բնակէին, ուր 1778—1779 գրեթէ 60 փայտաշէն տուն շինել տուին:

Էնցէնպէրկ զօրապետն յետոյ Սուչավայի մէջ 118 հայ ընտանիք գտաւ¹⁵¹: Էնցէնպէրկի վարչութեան ատեն Հայք ստոյգ 200 հոգիէ աւելի էին, վասն զի իւր գտած 118 ընտանեաց իւրաքանչիւրն եթէ միայն 3 հոգիէ բաղկանար, որ ստուգիւ շատ նուազ հաշուուած է, Սուչավայի Հայերն 350 եւ թերեւս աւելի կ'ըլլան: Թէ Պուքովինայի գրաւման ժամանակ նոյն տեղ աւելի էին թուով, քան որչափ պաշտօնապէս կը

հաշուուէր, յայտնի է նաեւ Շլէօցերի թղթակցութենէն¹⁵², ուր կը կարդանք թէ 1779 ին Սուչաւա 131 հայ ընտանիք կը բնակէին:

Այն ժամանակի Հայոց մէջ ի մասնաւորի կը յիշուի Սուչաւացի հարուստ վաճառական մը¹⁵³, Յովհաննէս Քաբրի, որ ամէն տարի 3000 Փլորինէ աւելի մաքս կը վճարէր¹⁵⁴, եւ Սուլքա վանքին պատկանեալ Եակոբեշտի կալուածներու կէսը կը վարձէր, որ Մոլտաւացի Սէքլէրներու գաղթականութեան սահմանեալ էր¹⁵⁵, եւ որ «Ֆրայհէր» ազնուականութեան աստիճանին ամբարձուած էր՝ Պուքովինայի արեւելեան Հայերն հռոմէական եկեղեցւոյ միաբանութեան բերելու օգնելու համար:

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ Գրիգոր Փռունգուլ անուամբ հայ մը կար՝ որ Պուքովինայի դատաւոր էր. ասոնց որդիքն Յարութիւն, Ղուկաս եւ Խաչերես (Cirste) 1790 ին իրենց մոլտաւեան ազնուականութեան հաստատութիւնն ընդունեցան:

Յետոյ Թրանսիլվանիայէն շատ Հայեր եկան Պուքովինա, եւ ծանուցին որ Սուչաւա կը հաստատուին եւ տուն կը շինեն, եթէ Սուչաւայի բերդերու աւերակներէն իրենց ձրի քար տրուի¹⁵⁶: Գժբախտաբար իրենց խնդիրքը կատարուեցաւ ի վնաս պատմական յիշատակարանաց¹⁵⁷:

Բերդին աւերակներուն քարերէն Հայք տներ շինեցին, որոնք Սուչաւայի Հայոց թաղին մէջ ցայսօր կ'երեւան՝ մոլտաւական ոճով դաւթին մէջտեղը գիւղական շէնքերու նման քարե-

ղէն տներ: Պարոն Քարրի քաղաքին մէջտեղը նոյն քարերով շինեց այն մեծ շէնքն որ այսօր Hôtel Langer կը կոչուի¹⁵⁸, որուն մասանը մէկ դասիկոն բարձր է¹⁵⁹: Այսպիսի դասիկոնաչափ բարձր միջինդարեան մասաններ, որոնց վրայ երբեմն Մոլտաւիոյ իշխանաց պալատը կար, կան Hôtel Langerէն 50 քայլ հարաւակողմն եղող տան տակ, որ երբեմն Hôtel de Moldavie կը կոչուէր, նոյնպէս այն մէկ դասիկոն տան տակը, որ արեւելեան-յունական բարձրագոյն գիմնասիոնին քով եւ Ս Գեմետրիոս եկեղեցւոյն գիմնացն է¹⁶⁰: Տեղական բոմանական աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ թէ այս վերջին մասանն թէ Hôtel Langer ի եւ թէ Hôtel de Moldavie ի մասաններուն հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ թէ՛ գլխաւոր փողոցին եւ Ս. Գեմետրիոս եկեղեցւոյ տակէն անցնելով՝ կ'երթայ տեղ մը Սուչավա գետին մէջ կը հանէ: Այսպիսի գետնափոր, կոփածոյ քարէ շինուած եւ քարայատակ հին մասանի մը բերանն կայ ցայժմ Հայոց ժողովրդապետական եկեղեցւոյն եւ Landwehr զինուորանոցին մօտ՝ Միքայէլ Աբրահամ Սուչավացւոյն պարտիզին մէջ:

Յամին 1776 Վեմպերկցի հայ վաճառականն Նիկորովիչ¹⁶¹ առաջարկեց Տաճկաստանէն եւ Մոլտաւիոյ Պոթուշան քաղաքէն շատ հայ ընտանիքներ Պուքովինա եւ ի Սուչավա գաղթական բերել այն պայմանաւ՝ որ Սուչավա քաղաքն վաճառականական ազատ քաղաք ըլլայ, ինչպէս Վալիցիոյ Պրոտի քաղաքը, զոր Յովսէփ

Բ կայսրն 1786ին յանձն առաւ¹⁶²: Ա'երեւայ թէ Տաճկաստանի կողմանէ դժուարութիւնք ելած են այս խնդիրն գործադրելու:

Յամին 1781 Սուլթանա հաղիւ 129 հայ ընտանիք¹⁶³ եւ յամին 1786՝ 114 ընտանիք¹⁶⁴ կային: Սակայն 1802ին շատցան հայ ընտանիք մինչեւ 205 ընտանիք 965 հոգւով¹⁶⁵: Յամին 1820 Սուլթանա կար 200 հայ տուն¹⁶⁶, ուրեմն կրնանք 200 ընտանիքէ աւելի համարիլ: 1825ին Սուլթանա կային 250, յամին 1857 նոյն իսկ 530¹⁶⁷ եւ այսօրս գրեթէ 300 հայ ընտանիք 1200 հոգւով:

Միաբանութեան աւանդական ճիգը Մուտաւիոյ արեւելեան Հայոց վրայ նաեւ այն ատեն եռանդեամբ գործադրուեցաւ, երբ Պուքովինա Աւստրիական կայսրութեան անցաւ, եւ Յովսէփ Բ կայսեր բաղձանաց համեմատ¹⁶⁸ յաճախ առաքեալներ ղրկուեցան Սուլթանայի Հայոց:

Այս վախճանաւ նախ Քրիստափոր Քորպուլի հայ-կաթողիկեայ վարդապետն եւ Թրանսիլվանիոյ ժողովրդապետն 1782ին Սուլթանա ղրկուեցաւ, ուր եւ հասաւ 1782 Մայիս 10ին¹⁶⁹, եւ սկսաւ աշխատիլ Հայերը դարձնելու: Ա'երեւայ թէ իւր արդիւնքն եղաւ ոչինչ. եւ այս փորձերն կայսեր հրամանաւ 1783 Յունիս 4ին՝ թէեւ առ ժամն՝ ի կախ թողուեցաւ¹⁷⁰:

Յամին 1796 այս փորձեր կրկնուեցան, վասն զի Սուլթանայի Հայոց ղրկուեցաւ հայ-կաթողիկեայ վարդապետն Յովսէփ Մոշորոյ¹⁷¹ — որուն տնէն ցայսօր Չեռնովից կայ ընտանիք մը.

— սակայն հաւանականաբար քորսուլի պէս
ուաղ արդեամբք:

Ա՛րեւայ թէ այնուհետեւ այս փորձերէն
ձեռնթափ եղան, մինչեւ որ 1828ին բարձրա-
գոյն հրամանաւ վերստին նոյնին ձեռնարկուե-
ցաւ. այս ժամանակ Հ. Պօղոս Ա. Յովնանեան
Աիեննայէն ղրկուեցաւ Սուչաւա, որ հայերէն
լեզուաւ կը յորդորէր Հայերն ի միութիւն, բայց
չկրցաւ արդիւնք մը յառաջ բերել¹⁷²: Նաեւ
անօգուտ եղաւ Աեմպէրկի հայ-կաթողիկեայ Ար-
քեպիսկոպոսին՝ Սամուէլ Ստեփանովիչին երկու-
անգամ ի Սուչաւա երթն եւ յաճախակի քա-
րողութիւնն, որ եւ Հայոց ժողովրդապետական
եկեղեցւոյն մէջ Յովհաննէս Պոթուշան հայ ա-
րեւելեան քահանային հետ “եւ յԱրդւոյ”
յաւելուածին վրայ վիճեցաւ, եւ քահանայն ա-
նոր այս միացընելու փորձին համար՝ հրապարա-
կաւ անէծք կարդաց անոր վրայ: Այսպէս նաեւ
անպտուղ մնացին յաջորդ առաքեալներուն եռան-
գուն ճիգերն, որպիսիք են՝ Ֆլորիան Միգուլքի
1839ին, Իսակովիչ, Իգնատիոս Ստեփանովիչ¹⁷³
եւ այժմ Ա. Գաւիթովիչ:

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ՝ որով-
հետեւ Սուչաւայի արեւելեան Հայք սեպհական
եպիսկոպոս չունէին եւ ոչ ալ աւստրիական
կայսրութեան մէկ երկրին մէջ կար, Յովսէփ Բ
կայսրն¹⁷⁴ Աստրախանի Յովսէփ Արղութեանց
Արքեպիսկոպոսին խնդրանաց համեմատ՝ 1786
Մարտ 15ին հրաման տուաւ, որ Պուքովինայի
Հայք իրենց քահանայքը հայրենիքէն բերել

տան, Ա. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին իրաւարանութեան տակ ըլլան, եւ ասոր հետ հպատակին Էջմիածնի Աթոռակոսին՝ որ ի Հայս Ռուսաց¹⁷⁵ :

Ի վերջոյ կ'ուզենք հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացեալ Պուքովինայի Հայոց վրայ ալ քանի մը խօսք ըսել :

Միացեալ Հայք Աալիցիայէն եկան Պուքովինա արդէն ազգայնութիւննին կորուսած եւ բոլորովին լեհացած, ըստ մասին Չեռնովից եւ ըստ մասին Սէրէթ հաստատուեցան, ռոմանացի Պոյարներու կալուածները վարձեցին — որոնք աւելի սիրով Մոլտաւիա կը բնակէին¹⁷⁶ — ինչպէս նաեւ արեւելեան-յունական եկեղեցւոյ կալուածներն, եւ խնայութեամբ ու աչալըջութեամբ ազարակներ մշակելով՝ ժամանակաւ նոյն տեղերու կալուածատէրն եղան¹⁷⁷ :

Այսպէս Պոկտան Ստեփան անուն հայ մը Սգանիսլաւէն Պուքովինա եկաւ եւ Փալատի ռոման Պոյարէն՝ Օրըշէնի անուն կալուածը գնեց, եւ գնման դաշինքը կատարելու համար, ինք զինք պարտաւորեց գրաւորապէս 1781 Յունիս 8 ին՝ որ նոյն տեղը նոր գիւղ մը հաստատէ եւ սեպհական ծախիւք 50 գերմանացի ընտանիք հոն գաղթական բերէ : Բայց երբ նոյն տարւոյ Յուլիս 7 ին իւր գնումն պաշտօնապէս հաստատեցաւ, իւր պարտաւորութեան կատարումը մոռցաւ, թէեւ այն շատ անգամ իրեն յիշեցուեցաւ¹⁷⁸ :

Այս կաթողիկէայ եւ ի մասնաւորի Չեռնո-

վից գաղթող Հայոց մասին Յովսէփ Բ. Ապսրն 1783 ին գրած հրովարտակին մէջ կ'ըսէ. «Տեղւոյս (Չեռնովիցի) հայ հասարակութիւնն, որուն աստուածային պաշտամանց Ես անձամբ ներկայ գտնուեցայ, է՝ բաց ի սակաւուց, ուրիշ հայ կաթողիկեայց հաւասար: Անոր համար այսուհետեւ իրենց կրօնին քննութիւն չկատարուի, եւ զիրենք իրենց առուտուրին մէջ անհանգիստ պէտք չէ ընել, այլ աշխատելու է ուրիշ այսպիսի մարդիկ ալ հոս բերել¹⁷⁹:»

Այսպիսի կաթողիկեայ Հայեր, որք երբեմն արեւելեան էին, շատ կային ի Պուքովինա, եւ այստեղ կալուածներ ունէին, զորոնք յետոյ թողին եւ Աալիցիա մեկնեցան:

Այսպէս կը գտնենք՝ որ Քրիստափոր Աբրահամովիչ ստացաւ զՀլիպոքա, եւ Յովսէփ Աբրահամովիչ զՏորոշօուց եւ զԹօուդրի¹⁸⁰:

Ներսէս, Ստեփան եւ Նիկողայոս Այվազ, որոնք Չեռնովից գաղթած էին, 1789 ին կայսերական հաւանութեամբ գնեցին Միդքըու կալուածն, յետոյ նաեւ Ռոսդոքի, Սէրէթ գետի քով Սգանէշդի, Սինըուց եւ Աիժնից կալուածներն:

Միքայէլ, Իգնատիոս, Յակոբ, Գրիգոր, Ղազար եւ Աայեդան, որդիք Անտոն Անտոնեւիչի, որ «Cap de bou Jacobowicz» կը կոչուէր, ստացան Պէրհովիթ, Օշէխլիպ եւ Քուչուրմիք կալուածները:

Աստուածատուր եւ Յովհաննէս Պոկտանովիչ գնեցին Օրըշէնեի:

Քրիստոֆուլիչի որդիքն, որ Հայաստանէն
եկած էին եւ ի Սէրէթ հաստատուած, յետոյ
Քարաբչիու կալուածները գնեցին:

Մալեվիչ Յովհաննէս եւ Անտոն ստացան
Մալէզինէց եւ Սդաուչէնի կալուածները:

Միքուլի Ստեփան, Յակոբ, Յարութիւն,
Նիկողայոս եւ Թէոդոր ստացան Աասլաուց, Մա-
մորնիցա, Լուքավիցա եւ Յուրին կալուածներն,
եւ Միքուլի Լուիզ՝ Քանդաքուղինոյ իշխանէն
գնեց Եուժինէց կալուածն:

Մոշոր ընտանիքն հիմնադիր եղաւ Մոսո-
րիուքայի գաղթականութեան:

Բասաքաս գնեց Աիդէլիուքա կալուածն:

Այլեգան, Աբրահամ եւ Պետրոս Պետրո-
սեանք գնեցին Չատուպրիուքա կալուածն:

Նիկողայոս Փեդուլ հայն, որ Հայաստանէն
եկած էր, ի Սէրէթ հաստատուեցաւ. իսկ որ-
դիքն Աալիցիա անցան:

Յակոբ Միքայէլ եւ Գրիգոր Ռումաշքան-
ներն որոնք 1792ին Մոլտաւիայէն եկած էին
եւ Չեռնովից կը բնակէին, Տոլհորուէ, Իսբաս եւ
Բուդիլա կալուածները գնեցին¹⁸¹:

Յակոբ Սիմոնովիչ ստացաւ Ռէվաքաուց
կալուածն, եւ վերջապէս Ծատուրովիչք գնեցին
Լէնչէշդի եւ Շերբուց կալուածներն¹⁸²:

Յայսօր Պուքովինա բնակող կաթողիկեայ
կալուածատէր Հայերն ունին ի Չեռնովից Շլան-
կէնկասսէ փողոցի վրայ գեղեցիկ եւ որմապատ
եկեղեցի մը, որ 1870—1875ին շինուած է
գրամատոգովով, եւ նուիրուած է Պետրոս եւ

Պաւղոս Առաքելոց: Իրենց հովիւն է Ծերունի
կանոնիկոսն Ֆլորիան Միգուլսքի, որուն մի մի օ-
գնական տրուած է ի Չեռնովից եւ ի Սուչավա:

Այս միացեալ Հայք այսօրս իբրեւ Ղեհ
կ'ապրին¹⁸³, եւ միայն հայ եկեղեցին եւ հայերէն
պատարագը կը յիշեցընեն իրենց նախնաբար Հայ
ազգէ ըլլալը:

Ղերջին ժամանակներս Հռոմ համոզեց
Ղեմպէրկի հայ կաթողիկեայ Արքեպիսկոպոսն, որ
վերջնականապէս եւ ամբողջապէս միանայ նաեւ
յարարողականս լատին եկեղեցւոյ հետ եւ լա-
տիներէն պատարագ մատուցանեն, որ եւ պիտի
ըլլար, եթէ այս վերջին բոպէին այս լեհասոս
Հայոց մէջ ազգայնութեան կայծը չբորբոքէր, եւ
իրենց Առաջնորդին ուղղած թղթով չպահան-
ջէին՝ որ իրենց թող տրուի հայ ազգայնութեան
վերջին յիշատակն՝ հայերէն պատարագն, ապա
թէ ոչ՝ արեւելեան հայ եկեղեցւոյ կ'անցնին:*

* Ծշղիւ ասոր հակառակն հանդիպած է՝ որչափ
մենք գիտենք. այսինքն՝ Հռոմ Ղեմպէրկի հայ Արքեպիս-
կոպոսին հարցուցած է՝ թէ ինչո՞ւ հայ կղերն իւր սեպ-
հական ծէսը չի պահեր ի Կալիցիա. որուն պատասխան
տրուած է՝ թէ դարեր գործած են այս շարիքն. որուն
տոջեւ անուր շատ դժուարին է: Ծ. Թ.

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

Պոռքովիկնայի արեւելեան Հայոց կրօնական յատկոթիւններն ու սովորոթիւնները :

Յայտնի է թէ արեւելեան Հայք Եւտիքէսի հետեւող կը համարուին, եւ թէ Քրիստոսի երկու բնութեանց՝ աստուածային եւ մարդկային բնութեանց չեն հաւատար, եւ թէ կը մերժեն Քաղկեդոնի (4^ր ընդհանուր) ժողովը, որ Քրիստոսի երկու բնութիւն ունենալուն վարդապետութիւնը հաստատեց¹ :

Քաղկեդոնի ժողովը մերժելուն պատճառն այն է, որ այս ժողովոյն մէջ հաստատուած վարդապետութիւնը չհասկցան. որուն պատճառն էր հայերէնի աղքատութիւնը նկատմամբ յունարէն լեզուին: Այսպէս Հայերը չունէին հետեւեալ յունարէն բառերու համապատասխանող բառեր² այս է՝ φύσις = բնութիւն, οὐσία = գոյացութիւն եւ ὑπόστασις = անձն. այնպէս որ երբ Յոյնք կ'ըսէին՝ Յիսուս ունի երկու φύσις (բնութիւն), Հայք կը կարծէին թէ կ'ըսուի՝ երկու ὑπόστασις (անձն), եւ անոր համար կ'ըսէին՝ թէ Քրիստոս մի միակ անձն է:

Սակայն այսօրս արեւելեան Հայ եկեղեցին Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնը կը դաւանի, որ կ'երեւայ Քրիստոսի կողմ

խոցող գեղարդին վրայ շինուած շարականէն,
ուր կ'ըսուի. «Աւրախ լեր ամենուրեք օրհնեալ
ծաղիկ, որ մխեցար յարիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի,
եւ կտրեցան արմատք ախտից եւ ցաւք մեղաց:
Քեւ ցուցաւ մեզ խաչեցեալն՝ Աստուծոյ եւ Տիրոջ
ստոյգ եւ կենդանի* :»

Նոյնպէս արեւելեան հայ եկեղեցին կը
նշուի զԵւտիքէս եւ անոր հետեւողները, եւ
զանիկայ հերետիկոսաց մէջ կը դասէ: Այլ եւ
ամէն ընդհանուր սիւնհոգոսները կ'ընդունի,
բաց ի չորրորդէն, ինչպէս որ Հայոց Աթոռի-
կոսն Յովհաննէս 1848ին Ռուսաց Նիկողայոս
կայսեր գրած թղթոյն մէջ կը դաւանի³:

Արեւելեան Հայք ունին շատ հին պատա-
րագամատոյց, զոր Հայոց Առաքեալն Ս. Գրիգոր
Ղուսաւորիչ լրացուցած է եւ զայն մինչեւ ցայ-
սօր կը գործածեն. ասիկայ Սահակ, Մեսրոպ,
Գիւտ եւ Մանգակունի Աթոռիկոսներն ամբող-
ջացուցած են⁴, եւ Ս. Բարսղի եւ Յովհ. Ասկե-
բերանի պատարագամատուցին շատ նման է:
Հայոց հաւատոյ հանգանակն որթողորս եկե-
ղեցւոյ հանգանակին հետ նոյն է⁵ առանց «եւ

* Այս աղաւաղեալ վկայութեան բնագիրն հե-
տեւեալն է ըստ Շահխաթունեանցի, (Ստորագրութիւն
Կաթ. Էջմիածնի, յԷջմիածին 1842, Հտր. Ա. էջ 49)
«... Գեղեցիկ գոյն գովելի ներկեալ արեամբն Յիսու-
սի...: Աստուածամուխ սուսերդ աստուածախառն գօ-
րութեամբ՝ որով կտրին արմատք ախտից եւ ցաւք մե-
ղաց եւ յանցանաց...: Գեղապաճոյճ Գեղարդն սուրբ
եւ թարգմանիչ անմահ Ռրդւոյն, որով ցուցաւ Աստուած
եւ մարդ՝ ըստոյգ մեռեալ եւ կենդանի՝ յոր հաւատաց
հարիւրապետն...:»

յարգւոյ, յաւելուածի.⁶ սակայն ունի ինչ ինչ
 յաւելուածներ. ինչպէս՝ « Հասարակ . . . որով
 ամենայն ինչ եղև յերկինս է- է վերայ երկրի, երե-
 ելի՝ է- աներեւոյթ . . . մարդացաւ, թնս- հարարե-
 ւալէս է Մարիամայ սրբոյ կոստէն Հոգոյն սրբով
 . . . ճշմարտապէս է- ոչ հարթեօ՛ք: Չարչարեալ (կը
 պակսի՝ վասն զի ս- Պանասոսով Պիլատոսի-) խա-
 չեալ, [Թաղեալ յերրորդ աւուր յարուցեալ (կը
 պակսի՝ ըստ Պրոց) ելեալ ի յերկինս նովին ճար-
 ճնով նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Քալոց է նովին ճար-
 ճնով եւ փառօք Հօր ի դատել . . . :

« Հասարակ եւ ի սուրբ Հոգին (կը պակսի՝
 է Տէր է կենդանարարն, որ է Հօրէ եւանէ, որ ընդ
 Հօր է- ընդ Որդոյն է Բնութիւն երկրորդի է- Կոստ-
 տանի,) յանեղն է- է հարարեալն, որ խօսեցաւ յօրին-
 եւ ի մարդարէս է- յանարարանս, որ էջն է Յո-
 դանան է- Կարողաց ՂԱՄԱԿԱԼ (ՂՔՐԻՍՏՈՍ) է-
 Բնակեցաւ է- սրբուն: Հասարակ եւ ի մի միայն
 ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի (կը
 պակսի՝ դասանի՛) ի մի մկրտութիւն, յայաշխա-
 րութիւն, ի քաւութիւն եւ ի [Թողութիւն մեղաց
 (կը պակսի՝ ան ունի՛) ի յարութիւն մեռելոց, է
 դասասարանն յանարեանից հոգոց է- ճարճոց յարտա-
 ութիւն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս (կը
 պակսի՝ յայաշխարհ որ Բաւոյն է, ասէն): Իսկ որ ասէնն եր
 երբե՞ն յորժամ ոչ եր Որդին, համ եր երբե՞ն յորժամ
 ոչ եր սրբ Հոգին, համ յուկեց եղևն համ յայլի
 երբե՞ն ասէն վնել ՂՈՐԴԻ՛ն համ ըստ սրբ Հոգին, է-
 թէ Կոստանի էն համ յայլուկի, շայնպիսինն նշովէ հ-
 րորիկէ է- աստեւելանն էիկեղեցի: »

Արեւելեան Հայք կը հաւատան թէ Ս. Աստուածածին միշտ կոյս մնացած է, բայց կ'ըսեն թէ սկզբնական մեղքէ ազատ չէ մնացած⁷ ունին որթողոքսներու եւ լատինաց հետ եօթը խորհուրդ, բայց ի հարկաւորութեան՝ երախային մահուան վտանգի ատեն նաեւ աշխարհականի ձեռօք մկրտութիւն չեն տար:

Մկրտութեան ծէսն ու արարողութիւնը քիչ մը կը տարբերի որթողոքսներէն. այսպէս՝ երախայն ամէն մէկ անգամ ջուրն ընկղմելուն աստուածային երից անձանց անունները զատ զատ կ'ըսեն, եւ իւրաքանչիւր կնքահայր մկրտութեան ժամանակ ամէն մէկ ձեռքին մէջ ճրագ մը կը բռնէ: Հայք մկրտութիւնը կը համարին նշան՝ քրիստոսի երեքօրեայ մահուան: Անմիջապէս մկրտութենէն ետեւ նոր մկրտեալն սուրբ մեռնով կ'օծուի,⁸ ինչպէս նաեւ որթողոքսք անմիջապէս մկրտութենէ ետեւ կ'օծեն:

Արեւմտեան աստուածաբանից⁹ այն խօսքն՝ թէ նոր մկրտեալ տղուն անմիջապէս Աւերջին օծումն կը տրուի, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ հայ աստուածաբանք զայս այնու կ'արդարացընեն, որ հայ ազգն ամէն տեսակ հալածանքներով ցրուեալ ըլլալուն՝ դիւրաւ կարելի չէ այս խորհուրդը մատակարարող քահանայ գտնել, սխալ է. վասն զի երբեք Աւերջին օծում չի տրուիր աշխարհականաց:

Նորակնուք մանկան անմիջապէս Հաղորդութիւն կը տրուի հետեւեալ կերպով. քահանայն մէկ մատը կը թաթխէ բաժակին մէջ,

որուն մէջ է Քրիստոսի մարինն ու արիւնն, եւ այն մատովը կը շօշափէ մանկան շրթունքն, եւ այս պատճառաւ այս Հաղորդութիւնը « շրթնահաղորդութիւն » կ'անուանի¹⁰ :

Ամուսնութեան խորհուրդն որթողոքս եկեղեցիէն կը զանազանի միայն քանի մ'աղօթիւք¹¹, նոյնպէս ուրիշ արարողութիւն մ'ալ կը կատարուի, այսպէս՝ ամուսնացելոց վիզը մետաքսեայ չուան մը կ'անցուի, որոնց ծայրը կրծոց վրայ խաչաձեւ կը փակցուի մոմով, որ եւ նշան է երեքօրեայ ժուժկալութեան: Երեք օր ետքը, նաեւ երբեմն ամուսնութեան յաջորդ օրը քահանայն աղօթքով կը քակէ այս կապերն: Յառաջագոյն — ինչպէս նաեւ այժմ յԱսիա — փեսին ձեռքը սուր մը կը տրուէր՝ իբրեւ նշան կնոջ վրայ ունեցած բացարձակ իշխանութեան:

Այրին իւր հանգուցեալ ամուսնոյն համար տարի մը սուգ կը բռնէ:

Հաղորդութիւն աշխարհականաց կը տրուի երկու տեսակով, բայց անխմոր հացիւ եւ անջուր (անապակ) սպիտակ կամ կարմիր գինւով¹², բայց նախ պէտք է որ մեղքերը խոստովանուի, որմէ ազատ են միայն — եօթը տարւընէ վար տղայք:

Ապաշխարանքը կը կատարուի պահօք եւ մեղաց խոստովանութեամբ:

Վերջին օժումն, ինչպէս ըսինք, աշխարհականաց երբեք չի տրուիր, այլ միայն քահանայից. երբ ծանր հիւանդ են, եւ մահուան անկողնոյ վրայ, իսկ աշխարհականաց վրայ քա-

Հանայն օժման աղօթքները կ'ընէ, առանց զանոնք մեռնով օժելու. վասն զի Հայոց քով սովորական իւր երբեք չ'օրհնուիր:

Արդ քահանայութեան կը տրուի օժմամբ մեռնիւ. այս խորհուրդն ընդունողն յաճախ իւր մկրտութեան անունը մկրտութեան կնքաճօր բաղձանաց համեմատ կը փոխէ, եւ իւր կնքաճօր մկրտութեան անունը կ'առնու:

Հայք քաւարանի գոյութեան չեն հաւատար, ներողութիւն չեն ընդունիր, բայց ննջեցելոց պատարագ եւ աղօթքներ կը մատուցանեն ի քաւութիւն մեղաց ննջեցելոց:

Գարձեալ մեծ տօներն որթողոքս եկեղեցւոյ հետ կը տօնեն, ի բաց առեալ զայն՝ որ իրենք Ծնունդն, Յայտնութիւնն ու Մկրտութիւնն Տունուար 6ին միեւնոյն օրը կը տօնեն, Ս. Աստուածնի Աերափոխումն, որ թէ որթողոքս եւ թէ հռովմական եկեղեցւոյ մէջ Օգոստ. 15ին կը տօնուի, սովորաբար Օգոստոսի 12 եւ 18ին մէջ հանդիպող կիրակին կը տօնեն¹³:

Հայք, շատ հին հեթանոսական սովորութեան մը համեմատ, ինչ ինչ տօներուն եղջերաւոր արջառ ու ոչխար (հարս) կը մորթեն եւ միսն աղքատաց կը բաշխեն: Այս սովորութիւնը Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձէն յառաջ Անահիտ¹⁴ դից մատուցուած զոհ մըն էր, որ եւ ի քրիստոնէութիւն անցնելով՝ քահանայիցմէ կը պահպանուի, որոնք զոհեալ կենդանւոյն իւրն ու մորթը կ'ընդունին: Այս մատաղը գնելու համար հաւատացելոց մէջ դրամաժողով կ'ըլլայ:

Մատաղի հանդիսութիւնն հետեւեալ տեղեր եւ օրեր կը կատարուի.

1. Աերափոխման օրն՝ ի Հաճկատար: 2. Գեկտեմբեր 29 ին, այն է՝ Ս. Յակոբայ տօնին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, հիւանդութիւններէ ազատ մնալու նպատակաւ: 3. Ս. Աւքսենտի օրն ի Ջամբա, 1827 էն ի վեր կը կատարուի իբրեւ ուրախութեան հանդէս մը, ի յիշատակ այն օրւան՝ երբ Ս. Աւքսէնտ եկեղեցին, զոր մինչեւ այն ատեն տէրութիւնն իբրեւ ռազմամթերանոց կը գործածէր, իրենց ետ տրուեցաւ: 4. Աերափոխման առաջին Աիւրակէն՝ ի Աուրա-Հոմորուլուի, եւ 5. Յովակիմայ եւ Աննայի տօնին, Փռունգուլ ընտանեաց կողմանէ, ի Հաճկատար:

Հայք չորեքշաբթի եւ ուրբաթ պահք կը պահեն. եւ բաց ասկէ՝ ունին նաեւ հետեւեալ պահքերը, որ մէկ տարւոյ մէջ 189 օր կամ 27 ամբողջ շաբաթ ըսել է:

1. Եօթնօրեայ պահք Քրիստոսի ծննդենէն յառաջ (Ծնունդի պաս):

2. Եօթնշաբաթեայ պահք նախ քան զՋատիկ (Մեծ պաս): (Հոս մտադիր կ'ընենք՝ որ Ծննդեան եւ Ջատիկի նախատօնակներուն¹⁵, իրիկուան ժամը 7 ին մօտ պատարագ մատուցուելէն ետեւ, — մինչեւ այս ատեն ամբողջ օրն ո՛չ բան մը կ'ուտուի եւ ո՛չ կը խմուի — կը դադրի օրւան պահքը, այս կը կոչուի ճր-ճր-ճր¹⁶):

3. Եօթնօրեայ պահք Այլակերպութենէ (Աարդավառ) յառաջ (Յովակիմայ պաս):

4. Եօթնօրեայ պահք Վերացման սուրբ խաչի տօնէն յառաջ (Խաչի պաս):

5. Եօթնօրեայ պահք Վերափոխման տօնէն յառաջ (Աստուածածնայ պաս): (Այստեղ մտադիր կ'ընեմ՝ որ Վերացման սուրբ խաչի եւ Վերափոխման տօներու նախատօնակին՝ երեկոյեան պաշտամունք [նումաներէն denie կոչուած] կը կատարուին):

6. Եօթնօրեայ պահք Ս. Յակոբայ Մծբնայ տօնէն յառաջ (Ս. Յակոբայ պաս):

7. Եօթնօրեայ պահք՝ սահմանեալ ի Ս. Գր. Լուսաւորչէ ի յիշատակ դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, որ կը պահուի «Մաքսաւորաց եւ Փարիսեցւոց» շաբթուն մէջ (Առաջաւորաց պաս):

8. Եօթնօրեայ պահք Եղիա մարգարէին տօնէն յառաջ (Եղիական պաս):

9. Եօթնօրեայ պահք ի յիշատակ Երեւման սուրբ խաչի ի լերին Վարագայ ի Հայս, որ կը պահուի Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ Երեւման խաչի տօնէն երկու շաբաթ ետքը:

10. Եօթնօրեայ պահք Ս. Գր. Լուսաւորչի տօնէն յառաջ:

11. Եօթնօրեայ պահք, որ Ս. Սարգսի տօնէն յառաջ Փետրուարին (Բարեկենդանի մէջ) կը պահուի (Յիսնակաց պաս):

12. Վերջապէս տասնշաբաթեայ պահք ամբողջ տարւոյն մէջ, բոլոր չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերն ի միասին հաշուելով¹⁷:

Հայք «Սուրբ Աստուած» երգին կը յաւ-

ելուն « Որ վասն մեր խաչեցար¹⁸, » որ Աբրահամ կաթուղիկոսին հրամանաւ 596 ին Գըւնայ ժողովոյն մէջ ընդունելի եղաւ¹⁹ :

Հայկական նուիրապետութիւնը կը կազմեն՝ Եպիսկոպոսութիւն, Քահանայութիւն եւ Սարկաւագութիւն :

Եպիսկոպոսութիւնն երեք աստիճան ունի : Արքեպիսկոպոս, Եպիսկոպոս եւ Աարդապետ²⁰ :

Աարդապետք Աստուածաբանութեան ուսուցչութեան աստիճան ունին, կրօնաւոր են, երբեմն թեմեր կը կառավարեն եւ եպիսկոպոսական պաշտամունք կը կատարեն :

Սարկաւագութիւնը երկու աստիճան ունի՝ Աւագ սարկաւագ, որ արտօնութիւն ունի Ս. Աւետարանը կարդալ²¹ եւ սկիհն նուիրատնէն ի խորան բերել, եւ Սարկաւագ : Աերջապէս կան նաեւ ուրիշ կղերական փոքր աստիճաններ, ինչպէս՝ ջահընկալ, երգմեկցուցիչ եւ դռնապան²² :

Գարձեալ արեւելեան Հայք կը զանազանեն « սպիտակ » (աշխարհական) քահանայ, որպիսի են ամուսնացեալ քահանայք եւ սարկաւագունք, եւ « սեւ », արեղայ, որպիսիք են՝ եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք²³ :

Հայ եպիսկոպոսունք 1181 էն ի վեր եկեղեցական պաշտամանց մէջ լատինական թագ կը գործածեն, որպէս զի զանազանին վարդապետներէն եւ քահանաներէն, որոնք եկեղեցական պաշտամանց ժամանակ որթողքս եպիսկոպոսաց թագը (սաղաւարտ) կը կրեն :

Արեւելեան Հայոց եկեղեցական հանդերձն որթողորքս եկեղեցւոյն հետ նոյն է, միայն թէ եպիսկոպոսունք չեն առնուր որթողորքս եպիսկոպոսաց շուրջառն (Sacos), այլ քահանայից գործածած շուրջառն:

Քահանայն՝ որ Տէրփէր կը կոչուի, պատարագի ժամանակ կը գործածէ «Վակաս» կոչուած ուսանոցն, որուն արտաքին կողմը 12 Առաքելոց պատկերը կայ, իբրեւ խորհրդական պատկեր Իսրայէլի 12 ցեղերու: Խորանի վրայ քահանայն հողաթափ կը հագնի, բայց «Սուրբ Աստուած» էն յառաջ միայն մուճակով կը մնայ, եւ նաեւ զարդքն ու սաղաւարտը վար կ'առնու²⁴:

Արեւելեան հայ կղերն ունի երկայն գէս, մօրուք եւ արեւելեան հանդերձ, որթողորքսներու պէս:

Քահանայն դասու մէջ միայն այն ատեն կրնայ միասին երգել՝ երբ փիլոն ունի վրան: Ասպոյտ փիլոնը, որ հրամանաւ Աթուղիկոսին՝ Արքեպիսկոպոսէն կը տրուի, առաջին աստիճան պատուաւորութեան կը նկատուի. երկրորդ բարձրագոյն աստիճանն է ոսկի շղթայով կրծոցխաչ. երրորդ եւ ամենաբարձր աստիճանն՝ որ քահանայի մը կարելի է տալ, է մանուշակ թաւշեայ եկեղեցական խոյր մը «Թասակ» կոչուած, ումաներէն potcap կամ scufie.

Հայկական եկեղեցիք ճարտարապետութեան կողմանէ ճիշդ որթողորքս եկեղեցեաց պէս շինուած են, եւ երգեհոն չունին. խորանն արեւելք ուղղուած է: Պատկերի որմը $\frac{3}{4}$ մեղր

բարձր կանգնուած սեղանը չ'անջատեր եկեղեցիէն, այլ խորանին վրայ է, եւ այնչափ բարձր՝ որչափ որ թողոքս եկեղեցեաց խորանի կողմնական դռներն կ'ըլլան. սակայն խորանը շատ մեծ վարագուրով մը կը ծածկուի²⁵: Եկեղեցեաց յատակը տախտակամած է եւ գորգով կամ նմանեօք ծածկուած. վասն զի հաւատացեալք քանի մ'աղօթից ժամանակ մուճակով պէտք է որ մնան:

Պատարագիչ քահանայն իւր պատարագչութեան ամբողջ շաբաթը եկեղեցւոյ գաւթին մէջ, եւ կամ եթէ այս չկայ, եկեղեցւոյ քով սենեկի մը մէջ պիտի ննջէ²⁶:

Արեւելեան Հայք մեռոնը Էջմիածնի Աթողիկոսէն կ'ընդունին²⁷:

Պուքովինայի եւ Աալիցիոյ բովանդակ արեւելեան Հայերն Սուչավայի արեւելեան հայ ժողովրդապետութեան կը վերաբերին²⁸: Աէօլէրթի ըսածը²⁹ թէ Սուչավայի արեւելեան Հայք երկու ժողովրդապետութիւն ունին, ճիշդ չէ. թէ եւ ի Սուչավա երկու ժողովրդապետ կայ, սակայն ասոնք ժողովրդապետութեան մուտքը կը բաժնեն իրենց մէջ, եւ մէկը կ'ընդունի 1000 Փլ. եկամուտ, միւսը 700 Փլ.:

Սուչավայի արեւելեան հայ ժողովրդապետութեան կը վերաբերի նաեւ Աուրա-Հոմորուլուի գտնուող 10—15 տնէ բաղկացեալ հայ գաղթականութիւնը, որ եւ այն տեղ հաստատուն նիւթէ շինուած գեղեցիկ եկեղեցի մ'ունի Ս. Գէորգ անուամբ, որուն դրամը գու-

մարուած է Հայոց մէջ, եւ 1867 ին³⁰ շինուած եւ օրհնուած է: Սուչավայի ժողովրդապետներէն մին այս եկեղեցւոյ մէջ տարին 5 անգամ պատարագ կը մատուցանէ, այն է 1. Ս. Գեորգայ տօնին, 2. Անմիջապէս Զատիկէն եւ 3. Ծննդէնէն ետեւ. 4. Համբարձման եւ 5. Աւետման: Աւերջին երկու տօներն են ի յիշատակ հիմնարկութեան Պարոն Քաբրիի տան որ ի Նեկուսդինա:

Սուչավայի արեւելեան Հայք տարին երկու անգամ եկեղեցւոյ նաւակատեաց տօն կը կատարեն, այն է՝ Ս. Յակոբայ օրն ի 29 Գեկտ. եւ ի տօնին Ննջման Ս. Աուսի (Աւերափոխումն), Օգոստոսի 12 ին եւ 18 ին մէջ:

Հայք ունին 12 անգամէ բաղկացեալ եկեղեցական Հոգաբարձութիւն մը, որ ազգէն կ'ընտրուի 3 տարւոյ համար³¹, որոնցմէ 5 անգամ գլխաւոր յանձնաժողովը կը կազմեն, իսկ միւս 7 անգամն երկրորդական յանձնաժողովը, որոնց կանոնադրութիւնը 1872 էն ի վեր Բարձրագոյն իշխանութենէ հաստատուած է:

Եկեղեցական Հոգաբարձութեան գործն է ընչից մատակարարութեան մէջ կարգաւորութիւն պահել եւ ամէն տեղ եկեղեցւոյ շահուն պաշտպան ըլլալ, հսկել ուսուցչաց վրայ՝ որոնք նաեւ եկեղեցւոյ երգեցիկքն են, ունի իրաւունք քահանայն պաշտօնէն կախելու, քահանայացու առաջարկելու ժողովրդեան՝ յընտրութիւն, եւ ընտրեալը առաջարկելու եպիսկոպոսին ի ձեռնադրութիւն: Հոգաբարձութիւնը պարտական է

եռամեայ պաշտօնավարութենէն ետեւ ազգային ժողովին համար տալ:

Այս կերպով ընտրեալ քահանայացուն³² Կ. Պոլիս կ'երթայ, ուր եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու արարողութիւնները կ'ուսանի եւ Արքեպիսկոպոսէն քահանայ կը ձեռնադրուի: Չեռնադրութենէն ետեւ խիստ փականքի տակ հայրապետական եկեղեցին կը մնայ, 40 օր պահելով եւ հոգեւոր կրթութիւն ընելով, որմէ ետեւ իւր պաշտօնին կ'երթայ³³:

Սուչավայի մէջ արեւելեան Հայք 4 դասարանով ծխական դպրոց մ'ունին, Ս. Գր. Լուսաւորչի անուամբ, որ 1824 էն ի վեր ժողովրդապետական եկեղեցւոյ գաւթին մէջ գեղեցիկ շինութիւն մըն է, եւ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կրէ. 'Այս դպրոցն հանդերձ ամենայն կազմածով շինուեցաւ ի փառս Աստուծոյ Հայ ազգին օգնութեամբ, ի հաւատս Լուսաւորչին, յօգուտ հայ մանկտւոյ քաղաքին Սուչավայ. Յամի Փրկչին 1824, ի թվ. Հայոց ՌՄՀԳ: Յառաջագոյն հայ դպրոց մը կար ի Զամբա նոյն տեղւոյ արեղայից վարչութեան տակ. բայց Պոլսովինայի գրաւման ժամանակ այս դպրոցն այն ժամանակի մոլտաւական տեղական դպրոցի շէնքը փոխադրուեցաւ: Ամէն տեղ ուր Հայք կան, ծխական դպրոցներն տեղական ժողովրդապետէն կը կառավարուին, որոնք նաեւ կրօնի ուսուցիչ են. իսկ ի Սուչավա եւ ի Ռոմանիա³⁴ առանձին վարիչ մը կը կառավարէ: Այս դպրոցներու ուսուցչական մար-

մինը կը կազմեն վարիչն եւ երկու ուսուցիչ,
որոնք 300—700 Փլ. կ'ընդունին. այս դպրոցի
մէջ՝ բաց ի ծխական դպրոցներու առարկա-
ներէն՝³⁵ որ հայերէն կ'աւանդուին, նաեւ յա-
տուկ ուսուցիչ մը գերմաներէն եւ ռումաներէն
լեզուաց դաս կու տայ, եւ նաեւ հայկական ե-
կեղեցական երգեցողութիւն կ'ուսուցուի:

Քահանային ապրուստը — որ արդէն իսկ
կատարած պաշտամանց համար՝ թէեւ գին մը
սահմանեալ չըլլայ, հարուստ հաւատացեալ-
ներէն լաւ վարձ կ'առնու — ինչպէս նաեւ ու-
սուցչաց, եկեղեցւոյ, դպրոցաց եւ 35—40 աղ-
քատ հայ ընտանեաց ծախքերը կը հոգացուին
Սուչավայի հայ եկեղեցւոյն վերաբերեալ Զամ-
քայի եւ Միգոքի³⁶ գրեթէ 470 է.է. ընդարձակ
կալուածներէն, եւ նաեւ եկեղեցւոյ շէնքերու
եկամուտքէն եւ հաւատացելոց նուէրներէն:

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ .

Պոռքովիկնայի Հայոց աշխարհական քարքն ու
սովորութիւնքն :

Հայք իրենք զիրենք կ'անուանեն Հ-յ¹.
ուենին մեծանիստ կերպարանք, սաստիկ սեւ մեծ
ու կրակոտ աչք, սեւ մազ, աւելի գունատ քան
թուխ գոյն. սակայն կը գտնուին, թէեւ ցանցառ,
դեղնահեր Հայեր. ուենին միջին կազմաձք եւ
ղօրաւոր եւ լաւ աճած մարմին: Չեչադէմ շատ
ցանցառ է Հայոց քով: Ար կարծուի՝ որ Ծաղկի
պատուաստը Հայոց ձեռօք Եւրոպա անցած է²:

Հայք ուենին բոլորովին համեստ կեանք,
բնակութիւն, հանդերձ եւ կերակուր. մեծա-
պէս ժուժկալ են — վասն զի արբեալ Հայ մը
տեսնել շատ ցանցառ քան է — չափաւոր եւ
ողջախոհ, շատ հիւրասէր, առեւտրի մասնաւոր
ձիրք ուենին, շատ զուարճախօս են եւ ճարտասան:

Յորեկն, մանաւանդ ճամբորդութեան ժա-
մանակ՝ քիչ կ'ուտեն. իրիկուան արեւելեան սո-
վորութեան համեմատ՝ բազմախորտիկ ընթրիք
մը կ'ընեն:

Թէեւ Հայք սահմանաւորեալ եւ անջա-
տեալ ազգութիւն մը կը կազմեն, սակայն ուրիշ
ազգաց եւ կրօնից հետ շատ սիրով կը վարուին.
Նաեւ յաճախ անոնց հետ կ'ամուսնանան: Ամուս-

նութիւնք սովորաբար փետին մօրմէն կը կառա-
վարուին:

Հին ատենները Հայք երեք աստիճան պա-
տուաւորութեան ունէին, զոր պատուաւոր ա-
պրելով, աշխատութեամբ եւ ստացուածքով
կարելի էր ձեռք բերել. առաջին աստիճան
ունեցողներուն տիտղոսն էր «Տէր», երկրորդին՝
«Պարոն», եւ երրորդ ու ամենաբարձրն՝ «Ամիրա»:

Հայք իրենց երկրին մէջ կը զբաղին նաեւ
ճարտարապետութեան, արձանագործութեան
եւ նկարչութեան. բայց Եւրոպա գաղթելէն
ետեւ՝ բաց ի խաղախորդութենէ եւ մորթ կար-
մրելու արուեստէն, կը զբաղին միայն արեւելքի
այլեւայլ ապրանքներու շահաբեր վաճառակա-
նութեան, որ են՝ գորգ, սաֆիանի եւ քորտո-
վանի մորթ, համեմանք, մուշկ, խավիար, թա-
ռափ, գինի, ձի, զէնք եւ այլն: Նաեւ շատ ան-
գամ իբրեւ թարգման արեւելեան լեզուաց կը
գործածուին: Ահաստանի, Հունգարիոյ եւ Մոլ-
տաւիոյ վաճառաց միջնավաճառութիւն կ'ընեն:
Հունգարիայէն կը բերեն սպիտակ եւ կարմիր
փոկեղէն, ձիու ծածկ եւ նկարէն կաշեայ ար-
կղներ, այս առեւտրով Սուչավայի Հայք մինչեւ
ցայսօր կը զբաղին, թէեւ ոչ մեծ ձեռնարկու-
թեամբք:

Ապրանքներն՝ արեւելեան ոճով կարաւ-
աններով կը փոխադրուին, առաջնորդուելով
կարաւանապետէ մը:

Այս փոխադրութիւններն գէպ ի հեռաւոր
արեւելք եւ այլ երկիրներ՝ դիւրագնաց կառ-

քերով չեն կատարուիր, այլ ձիերու վրայ,
լաւ զէնքերով, ուտելեօք եւ ագանելեօք լի կա-
շեղէն քսակներով ամրացեալ: Այս տեղ յի-
շենք նաեւ, որ յառաջագոյն հարուստ Հայեր,
— ինչպէս նաեւ, բարձրաստիճան Ռոմանացիք
— մեծ տօնի օրերն հիմակուան պէս փակեալ
կառքերով չէին ճեմեր, այլ գեղեցիկ, սպիտակ,
արաբական ձիերու վրայ:

Հայք կը զբաղին նաեւ մսավաճառու-
թեամբ, եզան եւ ոչխարի մսի չոր, կարծր եւ
միսեալ երշիկներ կը շինեն, զորոնք իրենց ձեւին
համեմատ «սալամի, սուճուգ, փոգքովէ» կ'ա-
նուանեն. նաեւ ոչխարի եւ եզան միս կ'ա-
պխտեն, զոր «պուժէնիցա» կամ «փաստրմա»
կը կոչեն: Այս տեսակ չոր մսեղէններ պատրաս-
տելու ստիպուած էին իրենց յաճախակի հա-
լածման ժամանակ. գաղթականութեան ճամբուն
վրայ մսեղէն ուտել կարենալու համար՝ ստի-
պուած էին միտը չորցընել, աղել եւ միսել՝ որ
չապականի: Գիտեն նաեւ «սալիսէ» (սպան-
դանոց) մորթուած անասնոց ճարպէն ճրագ եւ
օճառ շինել, որ գործոյն կ'օգնեն նաեւ կանայք:

Աերջին ժամանակները կը զբաղին միայն
գիւղատնտեսութեան, արջառաբուծութեան եւ
ի Աինննա եղ փոխադրելու, արջառի տեսակներ
մորթելու, պանիր շինելու եւ բամբակի առեւ-
տրոյ, սակայն հետզհետէ վաճառականութեան
ամէն ճիւղերը կը կորսնցընեն, վասն զի իրենց
արուեստակից եւ աւելի բազմաթիւ ու հարուստ
չրեայք զիրենք կը գերազանցեն. որուն քիչ

նպաստ չ'ընէր նաեւ կրթութեան հետ ստա-
ցուած քնքոյշ կեանքը, մեծամեծ շռայլութիւնք
եւ վաճառականութեան հետ կապուած նիւթա-
կան վշտակեցութենէ սոսկալն: Եւ սակայն մին-
չեւ ցայսօր Պուքովինայի առանձնական մեծ կա-
լուածատեարց երրորդ մասը կը կազմեն Հայերն:

Այն սովորութիւնը՝ զոր ունէին Հայք առ-
եւտուր ըրած ժամանակ, այն է՝ ծախողին կամ
գնողին ձեռքը գրեթէ բռնաբար ճմլել եւ վեր-
ջէն միւս ձեռքով վրան զարնել, յաճախորդին
համակրութիւնը վաստրկելու համար, նաեւ ու-
րիշ ազգաց քով ի մասնաւորի Պուքովինայի
Ռուսներու քով, մուտ գտած է, եւ ցայսօր
կայ, իբրեւ յիշատակ այն օրերու՝ երբ Հայք
երկրին բովանդակ առուտուրն ձեռք անցուցած
էին:

Սուչավայի Հայոց բնակարանները — ինչ-
պէս նաեւ իրենց թաղին փողոցները — մաքուր
են, եւ սովորաբար լայն, եւ թէ արեւելեան ու-
ճով երկայն «էրէններով», եւ թէ նորագոյն կա-
րասեօք լաւ կահաւորուած են: Տներու յատա-
կագիծը գրեթէ միշտ քառակուսի է, բաւական
բարձր, սովորաբար պարտիզի մէջ, սուր եւ սեպ
տանիքով, եւ մոլտաւեան ոճով՝ տան շուրջը փայ-
տեղէն անցք մը կ'ըլլայ, եւ կամ — եւ այս
գրեթէ միշտ — ունին փայտէ կամ քարէ սիւ-
ներով յարկի տակ՝ տան առջեւ բաց տեղ, ուր
տաք օրերուն կէսօրէն ետեւ թաւամազ տան-
տէրը՝ մէկ քանին նաեւ արեւելեան երկայն եւ
բազմաձաղ հանդերձից մէջ փաթթուած՝ իւր

երկայն՝ քաղցրաբոյր եւ սաթագլուխ ծխափողը
կը ծխէ եւ թաս մը խաճուէ կ'առնու, իւր ըն-
տանեաց կամ դրացեաց հետ կը շաղիաղփէ,
կամ ճիշդ արեւելեան կերպով ժամանակ կ'ան-
ցընէ:

Սիմիկինովիչ - Սդաուֆէի ըսածն, թէ Հայք
իրենց տներն ու պարտէզները «ամենաբարձր
տախտակներով» կը պարսպեն, ճիշդ չէ. բայց
տարակոյս չկայ որ Հայք հասարակավարաց եւ
ընկերավարաց բարեկամ չեն, եւ կը ջանան
ճգամբք վաստկած ինչքն ու ստացուածքն պահել:

Պէտք է նաեւ յիշել՝ որ Սուչավայի Հայք
ունին սեպհական ազգային ^{հարկ} մը՝ «Անի» ա-
նուամբ, որ կը գտնուի ժողովրդապետական ե-
կեղեցւոյ շուրջը նոյն եկեղեցւոյն վերաբերեալ
վարձու տան մէջ, ուր հայերէն, գերմաներէն,
ռումաներէն եւ գաղղիներէն լրագիրներ կան. ու-
նին նաեւ սեպհական սրճանոց մը: Շատ ցան-
ցառ կը տեսնուի՝ որ Հայ մը ուրիշ սրճանոց
մ'երթայ:

Հայոց խոհանոցը թէ նորագոյն եւ թէ ա-
րեւելեան ազգային կերակուրներ կը մատակա-
րարէ. կը սիրեն սաստիկ անուշահոտ՝ սաֆրա-
նով եւ մեղրով պատրաստուած խմորեղէն մը,
զոր «խաթլամէյքի» կը կոչեն, եւ մեղրի մէջ
եփուած ու խորոված ընկոյզ խաշխաշով, զոր
«տալաւուզ» կ'անուանեն. դարձեալ՝ թթու կա-
թէ եւ ազատքեղէ շինուած «յուռութով» պա-
տրաստուած դեղնագոյն ապուռ մը, սաֆրանով
եւ մսի ծեծածով պատրաստուած փողախմորի

ապուռ մը, մսի տապակ՝ բրինձով, տապակ գին-
 շով, վերն յիշուած այլեւայլ տեսակ չոր եւ
 մսեալ համեղ մսեղէններ, եւ վերջապէս երկու
 տեսակ ցորենի հաց, որ կը կոչուի «լաւաշ» եւ
 «թումուք»: Հայուն տունն այց ելող օտարա-
 կանը կը գտնէ հոն ընդունելութիւն մը՝ արեւե-
 լեան սովորական քաղցրաւենեօք, որպիսիք են
 շաքարի եւ համեմուկի (vanille) մէջ եփուած
 պտուղներ՝ ռումաներէն «dulcet» կոչուած, «րա-
 հաթ» (Rohat) եւ «տաքտաք հէլվա» կոչուած
 շերտիկով: *

Սուչավայի Հայոց զգեստը մինչեւ վերջին
 տարիներս առ հասարակ արեւելեան էր, երկու
 սեռինն ալ հաւասարապէս: Այլը կը հագնէր
 շապիկ եւ «ռայգույժ» կամ «շալվար» կոչուած
 սրնոց մը — ձմեռը գառնենիէ շինուած տաք
 սրնոց մը, ռումաներէն «մէշինի» կոչուած, որ
 եւ ցայսօր ասդին անդին կ'երեւայ. — վրան
 յաճախ մետաքսեայ ծաղկենկար վերարկու մը,
 ռումաներէն «անթէրէօ» (տճ. էնթերէ) կոչուած,
 որուն աջէն ձախ գոցուող կողերը թանկագին
 ծաղկենկար տաճկական վարշամակ (շալ) մը մէջ-
 քը պատատուելով գոց կը պահէ: Աւերձքին վրայ
 այս վերարկուին ծալքերուն մէջ գունաւոր՝ յա-
 ճախ մետաքսեայ թաշկինակ մը կ'ըլլայ: Առեւ-
 տրական ուղեւորութեանց ժամանակ այս վար-
 շամակին տեղ կու գայ լայն «քէմէր» մը, որ է
 կաշեղէն քսակ մը՝ ապրանք գնելու դրամը կամ

* «Տաքտաք հէլվան», խմորեղէն մըն է, որչափ
 զխտնք:

ծախուած ապրանքի գինը կրելու համար: « Ան-
թէրէյի » կամ « զոպոնի » վրայ կը հագնին սո-
վորարար՝ մանաւանդ ամառը, լայն թեղանեօք
կէս-վերարկու մը որ մինչեւ մէջքը կը հասնի
եւ կեռասագոյն մետաքսէ կ'ըլլայ, զոր կը կոչեն
« Ֆէրմէնէա », կամ ռումաներէն՝ « սուրդէյթա »,
նոյնպէս նոյնը կը հագնին ձմեռն ալ, միայն թէ
այս « Ֆէրմէնէային » աստառը կանաչագոյն, բրդ-
գեայ եւ թանկագին մուշտակ կ'ըլլայ:

« Ֆէրմէնէայի » վրայ՝ տարւոյ ամէն եղա-
նակներուն, կը հագնին բրդեայ լայն թեղանեօք
վերարկու մը՝ որուն աստառն է աղուիսի մորթ,
եւ մինչեւ ծնկերը կը հասնի, զոր կը կոչեն
« տուլամա », եւ կամ « քացավէյթա », եւ ասոր
վրայ ալ կտաւէ պճղնաւոր վերարկու մը՝ որ ա-
մառը մետաքսէ, իսկ ձմեռը թանկագին մուշտակէ
աստառ կ'ունենայ, աս ալ կը կոչուի « ճիւպպէ »:

Արանց ոտնամանն է դեղին սափիանէ հո-
ղաթափ, եւ տաճկական « եէմէնի », կամ « պուշ-
մաքէյ »:

Արանց խոյրն էր յառաջագոյն կարմիր ֆէ-
որուն վրայ տաճկական վարչամակ մը՝ « չուլմա »,
կոչուած, կը պատատուէր, իսկ նոր ժամանակ-
ներ կը դնեն խորունկ՝ վերին մասը մետաքսա-
պատ կղբենւոյ խոյր, իսկ աղքատներն՝ գառ-
նենւոյ բարձր խոյր:

Անանց զգեստն էր առանց թեղանեայ
երփնագոյն՝ նաեւ մետաքսեայ պճղնաւոր հան-
գերձ մը, որ վերէն ի վայր կը ծածկէր, որուն
վրայ կու գայ ըստ աստիճանի եւ հարստութեան

խրաքանչիւրոց՝ թաւշեայ, մետաքսեայ եւ կամ լոկ կտաւէ « քացավէյքա », որուն աստառը թանկագին մուշտակէ, աղուխոու եւ կամ գառի մորթէ կ'ըլլար, զոր եւ ցայսօր հայ կանայք հաճութեամբ կը հագնին:

Կանանց գլուխը կը ծածկէր սպիտակ ֆէմը, որուն վրայ մետաքսեայ եւ կամ լոկ կտաւեայ վարչամակ մը այնպէս կը նետուէր՝ որ եռանկեան ձեւով կենայ եւ մէկ անկիւնն ետեւը մէջտեղ ըլլայ: Իսկ ոտնամանն էր տաճկական գեղին սափիանէ հողաթափ:

Այս օրերս Հայոցմէ շատերը նորագոյն եւրոպական ձեւով կը հագուին, սակայն կը գտնուին նաեւ այնպիսիք, մանաւանդ ի Սուչաւա, որ բազմածալ՝ երկայն արեւելեան հագուստը կը պահեն:

Ի վերջոյ յիշենք, որ մինչդեռ Պուքովինայի միացեալ Հայք լեհերէն կը խօսին եւ Ղեհաց բարեկամ են, արեւելեան Հայք Ռումաններու բարեկամ են, եւ իրենց մայրենի լեզուին հետ՝ աւելի սիրով, մինչեւ իսկ ընտանեկան անձուկ շրջանին մէջ ռումաներէն կը խօսին, զոր շատ կատարեալ գիտեն:

ԺԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

1 Barącz Sadok, Ryz dziejów Ormiańskich, Tarnopol, 1869, p. 61. **Ընդհակառակն** Lukacsi Christoforus *իւր* Historia Armenorum Transilvaniae, Viennae 1859, p. 12 *կը գրէ*. “Թէոդորոս՝ Կարմիր Ռուսիոյ Դուքսն 1062ին Նախիջևանցի Հայերն իրեն օգնութեան կոչեց, եւ անոնց օգնութեամբը թշնամեացն յաղթելով՝ իւր իշխանութեան մէջ անոնց տեղ եւ արտօնութիւններ շնորհեց,” — 2 Ersch u. Gruber, Allgemeine Encyclopädie, 5. Theil, p. 358, *ծան.* 18. — 3 Engel, Geschichte des ungarischen Reiches u. seiner Nebenländer, 4. Theil, 2. Abtheilung, Halle, 1804, p. 108. — 4 Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów, 1856, p. 133, 134. **Տես նաեւ** Schmidt, Suczawas historische Denkwürdigkeiten, Czernowitz 1876, p. 16. — 5 **Տես** Dr. Bischoff, Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, im Archiv für die Kunde österreicherischer Geschichtsquellen, Band 32, Wien, 1865, p. 10 - 12. — 6 Dr. Ficker, Hundert Jahre, Separatabdruck aus der statistischen Monatschrift, Wien, 1875, p. 8, *ծան.* 20: — 7 Lukacsi, *անդ.* էջ 9: — 8 **Անդ.** էջ 9, 10: — 9 Hăşdëu, Etymologicum magnum Romaniae, tom II. Fasc II. Bucurescî, p. 1595 — 10 Suţu N., Notiţiî statistice asupra Moldovei, Iaşî, 1852, p. 50; Czörning, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Wien, 1857, Band I. p. 73; Dr. Silbernagel, Verfassung sämtlicher Kirchen des Orients, Landshut, 1865, p. 189; Neugebauer, Die Donau-Fürstenthümer, Breslau, 1854, I. Heft, p. 82. — 11 Suţu, *անդ.* էջ 50, 51, Silbernagel, *անդ.* — 12 Neugebauer, *անդ.* էջ 83: — 13 Pary G. այս մասին *իւր* Dissertationes historico-criticae, Vindobonae, 1775, էջ 170. **ԳԼ. ԺԱ. գրքին մէջ կ'ըսէ**. “Անոնք Արեւելքէն Մոլտաւիա եկան 1418ին, եւ այն երկրին իշխաններէն ընդունուեցան Մոլտաւիոյ եօթն քաղաքաց մէջ, զորոնք նշանաւոր եկեղեցեաց, գերեզմանաց եւ տանց շինութեամբ

գեղեցկացուցին», Engel, *անդ.* էջ 121: — 14 Lu-
kacsi, *անդ.* էջ 13, 14. եւ Schmidt, *անդ.* 62: —
15 Suțu, *անդ.* էջ 50, 51: — 16 Անդ: — 17 Dr. Goe-
iert, Die Armenier in Europa u. insbesondere in Öster-
reich-Ungarn, im "Ausland," 1886, p. 480; Lukacsi,
անդ. էջ 4: Kurze Darstellung des gegenwärtigen Zu-
standes des armenischen Volkes, St. Petersburg, 1831,
Հոս կըսուի թէ Անի 1319ին կործանած է: — 18 Lu-
kacsi, *անդ.* էջ 130: — 19 Hășdëu, *անդ.* էջ 1594
—1599: — 20 Xenopol, Originea Argeșului după dl.
Hășdëu, ի թերթին' Archiva societății științifice și
literare din Iași, Iași 1889 Nr. 1. p. 64 — 21 Համանուն
գիւղ մը կայ ցայսօր Անայ ծովուն հիւսիսային ե-
զերքն: — 22 Schmidt, *անդ.* էջ 17: — 23 Այս իշ-
խանն իւր քեռանն Ահաց Ալատիսլաւ թագաւորին
1389ին 3000 արծաթի բուրլ փոխ տուաւ, բովանդակ
Բոքուցիան եւ Հալիչը գրաւական առնով: (Xenopol,
Istoria Romînilor, tom, II, Jassi 1889, p. 140—144)
— 24 Barącz, Rys, p. 107. — 25 Barącz, Żywoty,
p. 55. — 26 Suțu, *անդ.* էջ 52: Neigebauer, *անդ.* էջ
83: Silbernagel, *անդ.* էջ 189: Steu նաեւ Mel-
chisedek, Inscriptiunile bisericelor arminesci din Mol-
dova, ի թերթին' Analele Academiei române, seria II.
tom, IV. sect. II. Bucuresci 1884, p. 61—71. Papa-
dopol-Calimach, Notiță istorică despre orașul, Bo-
toșani, հանեալ ի թերթէ' Analele Academiei române,
seria II. tom. IX, sect. II. Bucuresci 1887, p. 11—13,
— 27 Melchisedek, *անդ.* էջ 69: — 28 Xenopol.
անդ. էջ 251: — 29 Silbernagel, *անդ.* է 170,
ընդ հակառակն Papadopol-Calimach (*անդ.* էջ
11, 12) կը հաստատէ թէ այն ժողովն 569ին գումա-
րուած է: — 30 Xenopol, *անդ.* էջ 251, ծան. 8: —
31 Melchisedek, Cronica Hușilor, Bucuresci 1869
յաւելծ. էջ 24, 25, եւ Papadopol-Calimach,
անդ. էջ 9, 10: — 32 Pray, *անդ.* էջ 170, ԳԼ. ԺԱ.
Engel, *անդ.* էջ 121: — 33 Անդ: — 34 Pray, *անդ.*
էջ 170, ԳԼ. ԺԱ. ընդ հակառակն Engel (*անդ.* էջ
121) միայն զՍուչավա եւ այլ 5 քաղաքներ, որոնց ա-
նունը չի տար. Հայոց բնակութեան որոշեալ կը նշա-
նակէ: — 35 Xenopol, *անդ.* էջ 251, ընդ հակառակն
Papadopol-Calimach, *անդ.* էջ 10, փխնկ. Cetatea
albă ի կը յիշէ Եաշ: — 36 Lucacsi, *անդ.* էջ 5,
52—57: — 37 Kurze Darstellung, էջ 23, 24, ուր սա-
կայն Արիկեան թագաւորութեան կործանման տարին
1375 կը գրուի: Steu նաեւ Pichler's Geschichte der

kirchlichen Trennung, München 1865, Bd. II., p. 438, 457, — 38 Lukacsi, *անդ.* էջ 8: Istoria, dogmele, tradițiunile și liturgia bisericeî armene de lăsărit, Jassy 1874, էջ 42, 43. Pichler, *անդ.* էջ 457: — 39 Welzer und Welte's Kirchenlexicon, 2. Aufl. Bd. I, Freiburg, 1882, p. 1336. — 40 Անդ., էջ 1337: Kurze Darstellung, էջ 23: Lukacsi, *անդ.* էջ 57: Istoria, էջ 42, եւ Lukacsi, *անդ.* էջ 58: — 42 Հայերէն կը նշանակէ՝ «առաջին գալուստ կամ էջք», կ'ըսուի թէ հոս Նոյայ որդիք տապանէն ելլելէն ետեւ՝ առաջին քաղաքը շինեցին, եւ թէ նաեւ Նոյ այստեղ իսկ իրեն կինն Նոյեմսարա ի Մարանդ թաղուած է (Neumann C. Fr. Geschichte der Übersiedlung von 40.000 Armeniern, Leipzig, 1834, էջ 20, ծան. 11, եւ Neugebauer, *անդ.* էջ 74): — 43 Istoria, էջ 42, 43: — 44 Istoria, *անդ.* Lukacsi, *անդ.* էջ 60: — 45 Ասիկայ այդէն 1305ին գահէն հրաժարեցաւ եւ Փրանկիսկեան կրօնաւոր եղած էր: (Wetzer und Welte, *անդ.* էջ. 1338): — 46 Kurze Darstellung, էջ 22 եւ 23: — 47 Անդ.: — 48 Papadopol-Calimach, *անդ.* էջ 10: Xenopol, *անդ.* էջ 232, 233: — 49 Dr. Ficker, Völkerstämme der österreichisch-ungaririschen Monarchie, Wien, 1869, էջ 26: — 50 Melchisedek, Cronica Huşilor, Appendix, p. 22. — 51 Ռուսացիոյ Հայք մինչեւ ցայսօր կալուած գնելու իրաւունք չունին: Տես նոյն անձին «Memoar», Եւաչ 1889: — 52 Ստեփան Ատայի վաւերագիրն այս մասին կ'ըսէ. «Իշխանութեանէն եւ երկրէն՝ ժողովով հրաման եւ օրէնք տրուեցաւ անոնց առ հասարակ իրենց օրէնքը (է՛հ՝ կրօնքը) պահելու», (Melchisedek, *անդ.* էջ 25): — 53 Neugebauer, *անդ.* էջ 84: — 54 Engel, *անդ.* էջ 182, եւ Papadopol-Calimach, *անդ.* էջ 10: — 55 Demetrius Cantemir, Descriptio Moldaviae. ԳԼ. ԺԴ. էջ 243: — 56 Wickenhauser, Moldawa, Wien, 1862, էջ 63, 13: — 57 Xenopol, *անդ.* էջ 170—172: — 58 Wickenhauser, *անդ.* էջ 63, 64, 17: — 59 Անդ., էջ 65, 66, 24: — 60 Xenopol, *անդ.* էջ 174: — 61 Wickenhauser, *անդ.* 65, 23: — 62 Անդ., 68, 28: — 63 Schmidt, *անդ.* էջ 50: — 64 Lukacsi, *անդ.* էջ 13, 14, 65: Schmidt, էջ 62: — 65 Xenopol, էջ 378: — 66 Baracz, Rys, p. 171. — 67 Սաղովկ Պարոնչի (*անդ.*), Շմիտի (*անդ.*) եւ Romstorferի (Baudenkmale in der Bukowina, «Wiener-Zeitung», 1890, Nr. 13--15) յառաջ բերած թուականներն հետեւարար սխալ են: — 68 Աւերոյիշեալ հե-

զինակներն ասոր որդին զՊոկտան կը համարին եկեղեցւոյն հիմնադիր. բայց ասիկայ չէր կրնար ըլլալ, վասն զի Պոկտան եթէ արդէն 1512ին ծնած էր, հազիւ քանի մը տարեկան պիտի ըլլար, ուստի իբրեւ մանկիկ կարող չէր եկեղեցիներ շինել տալ: Սուչավայի Հայոց աւանդութիւնը կ'ըսէ, որ Տանովաքի ընտանիքը մինչեւ ցայսօր կերլա կը գտնուի: — 69 Հաճկատար (Հաճոյակատար) կը նշանակէ հաճոյք՝ խնդրուած կատարող: — 70 Ինչպէս Սուչավայի առաջին հայ ժողովրդապետն եւ պատրիարքական աւագերէց Տէր Ղեւոնդ Յովհաննէս Քահանայ Բորովիչ ըսաւ՝ ուրիշ հին զանգակ մը, զոր Հայք Անիէն Մոլտաւիա դաղթած ժամանակ հետերնին բերած են, այժմ Սուչավայի հայ ժողովրդապետական եկեղեցւոյ մէջ կը պահուի՝ ջախջախած: — 71 Արձանագրութիւնն է՝ «Շինեցաւ Թ. 1521, նորոգեցաւ Թ. 1878»: Տես նաեւ Romstorfer, անդ Nr 15. — 72 Wickenhauser, Molda, Տէր 1. Ա. Հար.ին, Չեռնովից, 1886, էջ 66: — 73 Melchisedek, անդ, էջ 21—28: — 74 Wickenhauser, անդ, Xenopol, անդ, էջ 531, 532: — 75 Engel, անդ, էջ 191: Xenopol, Istoria Romínilor, Jassy, 1886, էջ 112: — 76 Engel, անդ, եւ Baracz, Rys, էջ 190: — 77 Մինաս Թոխաթեցի ժամանակակից հայ սարկաւազն սոյն այս հարածանքը մանրամասն կը ստորագրէ հայերէն վիպասանական բանաստեղծութեան մը մէջ, որոյ բնագիրն Բարիզի մատենադարանին մէջ կը գտնուի: — 78 Wickenhauser, անդ, էջ 75, եւ Lukacsi, անդ, էջ 66: — 79 Տես նաեւ Neugebauer, անդ, էջ 83: — 80 Engel, անդ, էջ 192, 193: Xenopol, անդ, էջ 113: — 81 Յամին 1868 ի Սէրէթ Ակորշիններու տապանաքարեր գտնուեցան եւ հռոմէական կաթողիկէայց գերեզմանատան որմոյն վրայ հաստատուեցան (Schmidt, անդ, էջ 115: Wickenhauser, Molda, Հար. Ա. Չեռնովից, 1881, էջ 59, 242: Prelicz V., Geschichte der Stadt Sereth, Czernowitz, 1886, p. 26). — 82 Սլաւերէն կը նշանակէ՝ բերդ, ամրութիւն: Տես նաեւ Palade, O escursiune la Suceavă, Jassi, p. 27. — 83 Պարոնչի ի Żywoty, էջ 5 յառաջ բերած տապանաքարի արձանագրութիւնն սխալ է. ուղիղ ընթերցուածն է՝ «Այս է տապան Ակորշին, որ է որդի Ամիրային, սա է շինող սուրբ տաճարին, հանդեաւ Հայոց ՌԾԱին (= 1602): — 84 Baracz, Żywoty, էջ 5: — 85 Տես նաեւ Palade, անդ, էջ 30: — 86 Palade, անդ, էջ 28, 29: — 87 Անդ, էջ 30: — 88 Այս անուամբ Մոլտաւիոյ մետրապօլիտ մը կայ, բայց ասի-

կայ արդէն 1575ին վախճանեցաւ (Scriban Filaret, Istoria bisericească a Românilor, Jassy, 1871, p. 163) — 89 Palade, անդ, էջ 30—35: — 90 Schmidt, անդ, էջ 137: — 91 Engel, անդ, էջ 215: — 92 Անդ, եւ Xenopol, անդ, էջ 114 եւ 115: — 93 Schmidt, անդ, էջ 138: — 94 Engel, անդ, էջ 216. ծան. 6, եւ Xenopol, Istoria Românilor, Jassi, 1890, tom III, p. 94. — 95 Շմիտի ըսածն, անդ, էջ 139. Թէ «Յովհաննէս իշխանն անոր համար «Հայ», ծաղրանունն առաւ, վասն զի Առաքելոց տօներուն միս կ'ուտէր Հայոց պէս,» անոր համար անհիմն է, որ նախ «Հայ» անունն ամենեւին ծաղրանունն չէ, եւ երկրորդոր Առաքելոց տօներուն նաեւ որթողոքս եկեղեցին միս կ'ուտէ: — 96 Baracz, Rys, էջ 116, եւ Żywoty, էջ 141. ուր Շմիտ, անդ, էջ 142 եւ 146, սխալմամբ իրրեւ Պոկտանովիչի յաջորդ Լեմպերկի ակտաւը նստած կը համարի Սուչավայի երկու հայ եպիսկոպոս, մին առանց անունն յիշատակելու, եւ միւսն՝ զՅովհ. Յունանեան, եւ զայս հազիւ 1598ին: Սակայն ստոյգ է որ Պոկտանովիչին մի միակ Սուչավայի եպիսկոպոս մը յաջորդեց, այն է Յովհ. Յունանեան յամին 1582, որ 1598ին տակաւին Լեմպերկի եպիսկոպոս էր: — 97 Baracz, Rys, եւ Żywoty, անդ: — 98 «Որ... (Պոկտանովիչ) հերձուածին մէջ հանապազորդող ազգին յամառութիւնը կոտորել չկրնալով» (Baracz Rys, p. 116.) — 99 Պոկտանովիչ 1579 Յունիս 28ին Լեմպերկի եպիսկոպոս հաստատուած է: (Baracz, անդ): — 100 Անդ, եւ Żywoty, էջ 68: — 101 Այս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Վիքէնհաուսերի՝ ելեւմտից խորհրդականին (a D.) բարեկամութեանն: — 102 Baracz Żywoty, էջ 71: — 103 Տես նաեւ Romstorfer, անդ. Թ. 15, եւ Schmidt, անդ, էջ 150: — 104 Ոչ որպէս Ռոմսդորֆէր (անդ) եւ Շմիտ (անդ) սխալմամբ կը հաստատեն, թէ ոմն Սիմէոն Ծերուն այս եկեղեցին շինած ըլլայ: — 105 Հայերէն կը նշանակէ «Էջֆ Սիւածնին», վասն զի այն տեղն, ուր եկեղեցին ու վանքն է, Քրիստոս Հայոց առաքելոյն երեւցած է, կ'ըսուի (Neumann, անդ, էջ 20, ծան. 10): — 106 Baracz, Żywoty, էջ 191: — 107 Baracz, Rys, էջ 119: Lukacsi, անդ, էջ 138 կ'ըսէ, որ Թորոսեվիչ 1626ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է: — 108 Lukacsi, անդ, Baracz, Rys, էջ 118, 120, եւ Żywoty, էջ 191 332: — 109 Kurze Darstellung, էջ 27, 28: — 110 Baracz, Rys, եւ Żywoty, անդ: — 111 Kurze Darstell. անդ: — 112 Լեմպերկի Հայոց եպիսկոպոսաց տրուած եւ իրենց

գործածած տիտղոսն էր. «Աստուծոյ եւ Առաքելական
 աթոռոյ շնորհիւ Արքեպիսկոպոս Հայոց Լեմպերկի,
 եպիսկոպոս Վալաքիոյ եւ Մոլտաւիոյ եւ ամենայն Հայոց
 ընդ ամենայն թագաւորութիւնն Լեհաց» (Lukaszi,
 անդ. էջ 68, 139:) — 113 Lukaszi, անդ. էջ 66,
 եւ Schmidt, անդ. էջ 161, 177: — 114 Wicken-
 hauser, Molda, Bd. I. p. 59. — 115 Schmidt, անդ.
 էջ 176 եւ Baracz, Rys, էջ 167, որ Մոլտաւիացի եւ
 Թրանսիլվանիացի Հայոց ի Սդանիալաւ հաստատուելու
 տարին կը դնէ 1662: — 116 Schmidt, անդ. էջ 118:
 117 Lukacsi, անդ. էջ 66: — 118 Schmidt, անդ.: —
 119 Lukacsi, անդ. էջ 16 կ'ըսէ՝ որ Հայք 1672ին Տաճ-
 կաց երկիւղէն Թրանսիլվանիա եկան: — 120 Pray, անդ.
 էջ 171: Engel, անդ. էջ 276. Lukacsi, անդ. էջ 16, 133:
 — 121 Engel, անդ. էջ 276: — 122 Dr. Ficker, Hundert
 Jahre էջ 8, 20 կ'ըսէ՝ որ Հայոց եկեղեցական միաբա-
 նութիւնն 1689ին ամբողջապէս կատարեցաւ. իսկ Simi-
 ginowicz-Staufe, Die Völkergruppen der Bukowina,
 Czernowitz, 1884, էջ 201, արդէն 1684ին կատարուած
 կը դնէ: — 123 Մինասայ Լատին եկեղեցւոյ հաւատքը
 դաւանելուն վրայ այսպէս կը գրէ Վարդան Արքեպիս-
 կոպոսն. «Մինաս Վ. Եւդոկիացի Ճիլիդտար-Օղլու
 (Ստեփ. Ռոշքա, Ժ Ֆնկգր. Չիլիֆտար-օղլու) անուա-
 նեալ՝ եպիսկոպոս Մալտաւիոյ ինծի հետ եկաւ Լեմպերկ
 եւ Իննովկենտիոս Չի նուիրակին՝ Բալլափիլինի Վար-
 դինալին առջեւ կաթողիկէ հաւատքը դաւանեցաւ յա-
 մի Տեառն 1686. Հայոց թուին 1135.» Lukacsi, անդ.
 էջ 68: — 124 Baracz, Rys, էջ 193: — 125 Pray, անդ.
 էջ 170, 171: — 126 Baracz անդ. էջ 130, եւ Lu-
 kacsi, անդ. էջ 68, 139 եւ 140: — 127 Lukacsi,
 անդ. էջ 76, ծան. 1, 9, 2, 5: — 128 Schmidt, անդ.
 էջ 177: «Նոյնպէս ստոյգ է որ աղջկունք եկեղեցի չեն եր-
 թար բայց միայն Վաղանդին, Աւետման եւ Վարդավառին.»
 Lukacsi, անդ. էջ 78, ծան. 7: — 129 Baracz,
 Żywoty, էջ 168: — 130 Այս ձեռագիրն Միւնխէնի
 թագաւորական գրատունն է, եւ վերնագիրն է՝ Breve
 relatione della stato, principii et progressi della mis-
 sione Apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia
 sin'al 1-mo Aprile 1669. per il Padre Luigi Maria
 Piodou (Papadopol-Calimach, անդ. էջ 13): —
 131 Տես Wickenhauser, անդ. էջ 59, եւ Prelicz,
 անդ. էջ. 16, 26 եւ 27: — 132 Papadopol-Calimach,
 անդ.: — 133 Schmidt, անդ. էջ 186 եւ 187, եւ Wi-
 ckenhauser, Bochetin, Wien, 1874, էջ 40, 41: —
 134 Schmidt, անդ.: — 135 Այն ժամանակ Չամբա

տակաւին ամրոց էր, թէեւ քանդաքուցին իշխանն յամին 1675 անօթութեամբ ձեռք բերած ամրոցն յարդով եւ խոտոյ լեցուցած եւ այրած եւ վառօղով պայթեցուցած էր (Wickenhauser, անդ. էջ 40): — 136 Palade, անդ. էջ 33, 34 եւ Wickenhauser, անդ. էջ 42: — 137 Lukacsi, անդ. էջ 70, Baracz, Rys, էջ 130: 138 Pray, անդ. էջ 171: Lukaesi, անդ. էջ 71 յառաջ կը բերէ Լեմպերկի Արքեպիսկոպոսին՝ Վարդան Յունանեանի առ Եւդոկիացին գրած մէկ թուղթն այս մասին, ուր կ'ըսէ. «Այս 1691 ին Տէր Եղիա Սուչավացի, Սէտրուլ անուանեալ, Մոլտաւիոյ աւագերէցն, հոս ի Լեմպերկ, իմ Վարդան Յունանեան՝ Լեմպերկի Արքեպիսկոպոսիս անջեւ կաթողիկէ հաւատքը դաւանեցաւ:» — 139 Lukacsi, անդ. էջ 18: 140 Schmidt, անդ. էջ 192, 193: — 141 Այսօրուան հայ ուխտատէղին Հաճկատար կամ Միգորա: — 142 Baracz, Żywoty, էջ 240, 436, եւ Rys, էջ 193, զոր Schmidt, անդ. սխալմամբ «Ներսէսովիչ» կ'անուանէ: — 143 Engel, անդ. էջ 286: — 144 Wickenhauser, անդ. էջ 90 եւ Lukacsi, անդ. էջ 18: — 145 Baracz, Żywoty, էջ 81, ոչ ինչպէս Schmidt, անդ. էջ 197, սխալմամբ «Ստեփան» կ'անուանէ: — 146 Baracz, անդ.: — 147 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen in der Bukowina, II. Band, Czernowitz, 1887, p. 26. — 148 Եւ ոչ ընտանիք, ինչպէս սխալմամբ կը հաստատէ Simiginowicz-Staufe, անդ. էջ 127 տես նաեւ Biedermann, Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775 — 1875 2 Aufl. Lemberg, p. 64, եւ Dr. Ficker, անդ. էջ 5, ծան 8: — 149 Dr. Ficker, անդ. էջ 11: — 150 Dr. Polek, Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich, Czernowitz. 1889, էջ 54: — 151 Biedermann, անդ.: — 152 Ամն 1781, Մասն Ը, Տեար. 45, էջ 145: — 153 Հրեաներն հարուստ Հայերու «Ամաղեկացի», անուն կու տային (Dr. Ficker, անդ. էջ 21, ծան, 81) — 154 Biedermann, անդ.: — 155 Wickenhauser, Moldawa, Բ. Մասն, Չեռնովից, 1877, էջ 53: — 156 Biedermann, անդ. էջ 65: — 157 Simiginowicz-Staufeի անդ. էջ 128 հակառակ խօսքն, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ Սուչավայի Հայերն զինուորական վարչութեան ժամանակ երկու եկեղեցի շինած ըլլան, սխալ է: — 158 Նաեւ Schmidt, անդ. էջ 218: — 159 Palade, անդ. էջ 42: — 160 Այս եկեղեցին արձանագրութեան համեմատ 1475 ին Ստեփան Մեծ իշխանէն իշխանական պալատին եւ Fürstenstrasse (այն փողոցն՝ որ այժմ եկեղեցւոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը կը հանէ)

- շինուած է (Palade, *անդ.* էջ 41): — 161 Hormuzachi Eudoxius, Documente privitoare la Istoria Românilor, Bucuresci 1876, Bd. VII, p. 315—320. — 162 Bidermann, *անդ.* էջ 65: — 163 Dr. Goelert, Die Armenier in Europa und insbesondere in Oesterreich-Ungarn, Ausland, 1886, p. 491. — 164 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen, tom II, p. 170. — 165 Rohrer, Ueber die armenischen Bewohner der österreichischen Monarchie, in Liechtenstern's Archiv für Geographie und Statistik pro 1806 II Th. Wien, p. 3. — 166 Baracz, Rys, p. 171. — 167 Dr. Goelert *անդ.*: 168 Lukacsi, *անդ.* էջ 129—131: — 169 Wickenhauser, *անդ.* էջ 177, ուր Dr. Goelert, *անդ.* էջ 489 Քորպուլիի Սուշափայի մէջ գործածներն 1795ին կը դնէ: — 170 Wickenhauser, *անդ.*: — 171 Baracz, Rys, էջ 171: — 172 Անդ, էջ 172, 199: Dr. Goelert, *անդ.* էջ 490: — 173 Baracz, *անդ.* էջ 172: — 174 Dr. Goelert, *անդ.*: — 175 Dr. Ficker, *անդ.* էջ 11 Dr. Goelert, *անդ.* էջ 490. — 176 Bidermann, *անդ.* էջ 23. — 177 Անդ, էջ 65. Dr. Ficker, *անդ.* էջ 8 եւ Simiginowicz-Staufe, *անդ.* էջ 128. — 178 Wickenhauser, *անդ.* էջ 177. — 179 Bidermann, *անդ.* էջ 73 եւ 74: — 180 Անդ, էջ 65, 66, եւ Baracz, Żywoty, էջ 5: — 181 Անդ, էջ 7, 8, 28, 60, 175, 188, 201, 233, 234, 257, 258, 281: — 182 Անդ, էջ 287, 395: — 183 Bidermann, *անդ.* էջ 65, 66:
- 1 Այս սիւնհոգոսը մերժեցին հրամանաւ իրենց Աբրահամ կաթողիկոսին 596ին ի Գուին գումարած ժողովոյն մէջ: Տես Dr. Silbernagel, *անդ.* էջ 169, 170. Dr. Ficker, *անդ.* էջ 11, ծան. 25: — 2 Ersch' und Gruber's Encyclopädie, I. Section, I. Theil, p. 359. — 3 Istoria . . . bisericel armene . . . p. 24, 25, 27, 28, 29, 33, 40; Pichler, Geschichte der kirchlichen Trennung, Bd. II, p. 473: — 4 Անդ էջ 79—126: — 5 Տես Հանգանակ որթողորսաց յունարէն եւ գերմաներէն ի փոքրիկ քրիստոնէականի յոյն կաթողիկեայ եւ արեւելեան եկեղեցեաց, Վիեննա, 1878, էջ 20—23. — 6 Dr. Aschbach, Allgem. Kirchenlexikon, Frankfurt am Main 1846, Bd 1, p. 131. Kurze Darstellung . . . p. 55. — 7 Aschbach, *անդ.* էջ 331: — 8 Istoria bis. arm. p. 126. Kurze Darstellung, p. 62. — 9 Herzog, *անդ.* էջ 504: Aschbach, *անդ.* էջ 332: Տես նաեւ Kurze Darstellung, էջ 62: — 10 Istoria, էջ 126: Lukacsi, *անդ.* էջ 76: Ծան. 5, եւ էջ 77, ծան. 5: Kurze Darstellung, էջ 62—64: — 11 Istoria, էջ 126: —

12 Անդ, Lukacsi, անդ, էջ 76. ծան. 10: Wetzler u. Welte, անդ, էջ 1343: Kurze Darstellung, էջ 64: Neigebauer, անդ, էջ 82: — 13 Istoria... անդ, էջ 126, 127. ծան. 2: Lukacsi. անդ, էջ 72, ծան. 2, էջ 76, ծան. 6, էջ 77 ծան. 6: Ersch u. Gruber անդ. էջ 359: Aschbach, անդ, էջ 332, 335: — 14 Անասիտ եւ Նանէ = Աենուս, տես Strabo, XI, XIV, 16. — 15 Տես նաեւ Silbernagel, անդ 198: — 16 Istoria... էջ 128: — 17 Անդ էջ 127 եւ 128, մինչդեռ Սիլվեթրնակէլ անդ կ'ըսէ՝ թէ Հայք բաց ի մեծ պահոց ունին ուրիշ շորս ու թօրեայ պահք ալ, այն է՝ Պահք Ծննդեան, Աւետման, Աերափոխման եւ Ս. Լուսաւորչի: — 18 Meletie, Istoria bisericească հար. Գ: էջ 170. Istoria... էջ 33 եւ 34. Lukacsi, անդ, էջ 77 ծան. 11: — 19 Silbernagel, անդ էջ 170: — 20 Silbernagel անդ կ'ըսէ՝ թէ հայ եպիսկոսու թիւնն ունի երեք աստիճան, այն է՝ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս եւ Մետրոպոլիտ կամ Պատրիարք (կաթողիկոս): — 21 Kurze Darstellung... էջ 42: — 22 Անդ: Silbernagel, անդ էջ 171 եւ Aschbach, անդ էջ 333 եւ 334: — 24 Istoria... էջ 129 եւ Kurze Darstellung... էջ 41: — 25 Istoria... էջ 129—131 եւ Silbernagel, անդ, էջ 196: — 26 Անդ եւ Aschbach, անդ էջ 334: — 27 Aschbach, անդ կը հաստատէ թէ պատարագիչ քահանայն պատարագչութեան օրերն եկեղեցւոյ մէջ կը ննջէ, բայց այս ճիշդ չէ: — 28 Kurze Darstellung... էջ 38—40. — 29 Վալիցիոյ մէջ միայն մի միակ արեւելեան հայ ընտանիք կայ, այն է Եաքոպենց ի Լուբքովցէ, Սնեադինի շրջանին մէջ: — 30 էջ 530: — 31 Տես նաեւ Romstorfer, անդ էջ Թ. 15: — 32 Silbernagel, անդ էջ 197: — 33 Aschbach, անդ էջ 334: — 34 Silbernagel, անդ էջ 194 եւ Kurze Darstellung... էջ 41, 42: — 35 Տես նաեւ Neigebauer անդ, էջ 84: — 36 Baracz, Rys, էջ 200 կ'ըսէ, թէ այս դպրոցին մէջ կարդալ գրելէն եւ շարական երգելէն զատ ուրիշ բան չի սորվեցուիր, որ ճիշդ չէ: — 37 Հայոց կալուածն մինչեւ Ս. Իլիէ կը տարածուէր. սակայն ժամանակին իշխաններն այն ժամանակի օրինաց համեմատ որ քաղաքաց արուարձանքն ու երկիրներն տեղական իշխանին կը վերաբերին, մասն մասն նուիրեցին Ս. Իլիէ վանքին, թէեւ Հայք երկայն ատեն դատ վարեցին: (Այս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Ա. Վիքէնհաուսերի բարեկամութեան):

1 Rohrer, անդ: — 2 Անդ, էջ 127

